

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN
İQTİSADİYYATLARINA TƏSİRLƏRİ VƏ YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN
ARADAN QALDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məhsimova Əfruzə Rüşət

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos.Əhmədov Fariz Saleh
_____**(imza)**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN
İQTİSADİYYATLARINA TƏSİRLƏRİ VƏ YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN
ARADAN QALDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401-Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Qrup: 806

Magistrant:
Məsimova Əfruzə Rüfət qızı
_____**imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Cabbarova Kəmalə Sətdar
qızı
_____**imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı
_____**imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____**imza**

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Məhsimova Əfruzə Rufət and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsirləri və yaratdığı nəticələrin aradan qaldırılması tədbirləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİYYATLARINA TƏSİRLƏRİ VƏ YARATDIĞI NƏTİCƏLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Qloballaşma şəraitində kommertiya, iqtisadi, sənaye və digər məqsədlərlə həyata keçirilən sürətli yerdəyişmə və mütəmadi səyahətlər nəticəsində Covid-19 kimi yoluxucu xəstəliklərin yayılması universal qlobal problemə çevrilmişdir. Konkret nəticələri əvvəlcədən məlum olmasa da pandemiyanın sürətlə yayılması dünyada baş verən iqtisadi proseslərin gedişatını, şərtlərini dəyişdi, yeni çağırışlar və reallıqları ortaya qoydu.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsiri və bu təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin hərtərəfli araşdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin yazılmasında sintez, analiz, induksiya, deduksiya, analogiya, anket sorğusu, müşahidə, riyazi-statistik təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar müxtəlif dillərdə yazılmış kitablar, jurnallar, elmi məqalələr, konfrans materialları, statistik materiallar, o cümlədən, internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri-metodik material çatışmazlığı, bununla yanaşı Azərbaycan dilində kifayət qədər informasiya bazasının olmamağıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir: koronavirus pandemiyasının istehsal və ticarət sferasına, xidmət sektoruna göstərdiyi təsirlərin müəyyən edilmişdir; inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında yaratdığı problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatlar və ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində həyata keçirilən mübarizə tədbirləri haqqında müəyyən tövsiyələr və fikirlər bildirilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticələrindən əldə edilmiş əsas müddəalar, nəticə və tövsiyələr ölkənin müxtəlif qanunverici və işgüzar cəmiyyətlər, icraedici qurumları, elmi-tədqiqat institutları tərəfindən istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən həmçinin bakalavr və magistrantlar tərəfindən elmi işlərin, dissertasiya və buraxılış işlərinin, elmi məqalələrin yazılmasında istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: koronavirus pandemiyası, iqtisadiyyat, problemlər, tədbirlər

“EFFECTS OF THE CORONAVIRUS PANDEMY ON THE ECONOMIES OF DEVELOPED COUNTRIES AND MEASURES TO ELIMINATE THE CONSEQUENCES”

SUMMARY

The actuality of the subject: In the context of globalization, the spread of infectious diseases such as Covid-19 has become a universal global problem as a result of rapid displacement and regular travel for commercial, economic, industrial and other purposes. Although the concrete results are not known in advance, the rapid spread of the pandemic has changed the course and conditions of economic processes in the world, revealing new challenges and realities.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to study the impact of the coronavirus pandemic on the economies of developed countries and measures to eliminate these effects.

Used research methods: Synthesis, analysis, induction, deduction, analogy, questionnaire, observation, mathematical-statistical analysis etc. methods were used in the research work.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of books, scientific articles, magazines, statistical materials, conference materials, as well as Internet resources written in different languages in connection with the Covid-19 pandemic.

Restrictions of research: Limitations of the research are the lack of theoretical and methodological material, as well as the lack of sufficient information base in the Azerbaijani language.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is as follows: the impact of the coronavirus pandemic on the production and trade spheres, the service sector has been identified; Certain recommendations and opinions were expressed on the problems created in the economies of developed countries and the measures taken at the level of international organizations and individual states to eliminate these problems.

Scientific-practical significance of results: The main provisions, results and recommendations obtained from the results of the research can be used by various legislative and executive bodies, business societies, research institutes. The results of the research can also be used by bachelors and masters in writing scientific papers, dissertations and graduation papers, scientific articles.

Keywords: coronavirus pandemic, economy, problems, measures

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifqı
AR	Azərbaycan Respublikası
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər təşkilatı
CAR	Cənubi Afrika Respublikası
DB	Dünya Bankı
OECD	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
UNCTAD	Ticarət və İnkişaf Konfransı
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
ÜTT	Ümumdünyaa Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. DÜNYADA BAŞ VERƏN PANDEMİYALARIN TARİXİ VƏ ONLARIN SİYASİ-İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	10
1.1. Dünyada yayılan epidemioloji xəstəliklərə tarixi yanaşma	10
1.2. Hazırkı dövrdə davam edən xəstəliklər və onların əsas xüsusiyyətləri	18
1.3. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və onun iqtisadi-siyasi təsirləri	24
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADIYYATINA TƏSİRİ	29
2.1. Pandemiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatında yaratdığı problemlər	29
2.2. Pandemiyanın dünyada istehsal və ticarət sferasına göstərdiyi təsirlər.....	34
2.3. Koronavirus pandemiyası dönməndə dünyada xidmət sektorunun vəziyyəti	38
III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI İLƏ APARILAN İQTİSADI MÜBARİZƏ VƏ GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR	45
3.1. Beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində görülən tədbirlər	45
3.2. Ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən pandemiya ilə iqtisadi mübarizənin nəticələri	49
3.3. Azərbaycan Respublikasında pandemiyanın yaratdığı iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasında görülən tədbirlər	51
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	55
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	59
ƏLAVƏLƏR	68
Cədvəllərin siyahısı	75
Şəkillərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya sivilizasiyası xüsusilə, beynəlxalq iqtisadiyyat qarşıdurmaları, münaqişələr, təbii və ekoloji fəlakətlər, miqrasiya prosesləri, virus pandemiyaları kimi aktual məsələlərin geniş vüsət alması və bu problemlərin səbəb olduğu böhran vəziyyətindən qloballaşma şəraitində daha çox əziyyət çəkməkdədir.

Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri olan, 2019-cu ilin sonlarında Çinin Vuhan şəhərində ortaya çıxan və qısa bir zamanda demək olar ki, bütün dünyaya yayılan koronavirus pandemiyası sağlamlıq və iqtisadiyyat başda olmaqla, ictimai həyatın bütün sahələrinə mənfi təsirlərini davam etdirməkdədir. Konkret nəticələri məlum olmasa da COVID-19-un sürətlə yayılması dünyada baş verən iqtisadi proseslərin gedişatını, şərtlərini dəyişdi, yeni çağırışlar və reallıqları ortaya qoydu. Pandemiya şəraitinin dünyada hələ də davam etməsi, insanların, ictimai həyatın bütün sahələrinin potensial risk altında olması və onun tamamilə idarə oluna bilinməməsi bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri və aktual edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən iqtisadiyyatın istehsal, ticarət, maliyyə və turizm kimi müxtəlif sahələrinə təsiri və bu təsirlərdən doğan nəticələrin nəzəri və praktiki əsasları beynəlxalq səviyyədə bir sıra iqtisadçılar, maliyyəçilər, analitiklər və aparıcı alimlər tərəfindən nəzərdən keçirilmiş, dəqiq statistik məlumatlar əsasında təhlillər aparılmış, alınan nəticələr onların tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır. Koronavirusun meydana çıxdığı ilk dövrdən bu günə kimi bir çox elmi tədqiqat işləri həyata keçirilmiş, siyasi-iqtisadi ədəbiyyatlarda bir sıra monoqrafik və elmi məqalələr dərc edilmiş, COVID-19 haqqında kitablar nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsiri və bu təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin ətraflı araşdırılması, nəticələrinin öyrənilməsi, görülmüş tədbirlərin iqtisadiyyata təsirinin təhlilini aparılması və pandemiya qarşısında mövcud səhiyyə və texnologiya sisteminin adekvatlığını öyrənilməsidir. Tədqiqatın vəzifələri isə dünyada yayılan epidemioloji xəstəliklərə

tarixi yanaşmavə onların əsas xüsusiyyətlərinin tədqiqi, koronavirus pandemiyası və onun iqtisadi təsirlərinin araşdırılması, pandemiya ilə mübarizə sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təhlilidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, predmeti isə COVID-19 pandemiyasının inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsirlərinin makroiqtisadi tarazlıqda səbəb olduğu dəyişikliklərin tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici alimlərin - iqtisadçıların, koronavirus pandemiyasının müxtəlif aspektlərini öyrənən mütəxəssislərin əsərlərində verilmiş konseptual müddəalar və nəticələr, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının normativ aktlarıaraşdırmalar, , beynəlxalq təşkilatların statistik və normativ metodiki materialları, seminar və konfranslar materialları, müvafiq internet resursları və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin əsas məhdudiyyətləri mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yetərli informasiya bazasının olmaması və nəzəri-metodiki material çatışmazlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır: koronavirus pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına, iqtisadiyyatın istehsal, ticarət sferasına, xidmət sektoruna və maliyyə sahəsinə göstərdiyi təsirlər təhlil edilmiş və nəticələr əldə olunmuşdur; koronavirus (Covid-19) pandemiyası ilə aparılan iqtisadi mübarizə və beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən, ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində görülən tədbirlər haqqında müəyyən fikirlər və tövsiyələr bildirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin nəticələrindən müxtəlif qanunverici və icraedici qurumları, işgüzar cəmiyyətlər, elmi-tədqiqat institutları, həmçinin bakalavr və magistrantlar tərəfindən istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri barədə “Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment” jurnalında “Koronavirus (Covid-19) pandemiyasının turizm sənayesinə təsiri: yaratdığı risklər və fürsətlər” mövzusunda məqalə çıxmışdır.

I FƏSİL. DÜNYADA BAŞ VERƏN PANDEMİYALARIN TARİXİ VƏ ONLARIN SİYASİ-İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

1.1. Dünyada yayılan epidemioloji xəstəliklərə tarixi yanaşma

Dünyamız tarixi inkişaf boyunca bütün əsrlərdə fərdi və ictimai sağlamlığı təhlükə altında qoyan bir çox epidemioloji xəstəliklərlə üzləşmişdir. İnsan icmalarının birlikdə məskunlaşaraq oturaq həyata keçməsi, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmağa başlaması virusların cəmiyyətlər arasında yayılmasını asanlaşdırmış və daha sürətləndirmişdir. Epidemiyaların bəziləri yalnız müəyyən bir bölgədə təsirli olsa da, qloballaşma ilə əlaqədar ticarət və səyahətlərin artması epidemiyaların başladığı yerdən bütün dünyaya yayılmasına şərait yaratdı.

Məlum olduğu kimi tarix boyu insanlar müxtəlif viruslara qarşı mübarizə aparıblar. Müasir dövrdə yayılmış sağlamlığı təhlükə altında qoyan epidemiyaların minlərlə insanın ölümünə səbəb olduğu məlumdur və bu virus təhlükəsi getdikcə bir-birini əvəzləyən müxtəlif ölümcül xəstəliklər formasında hələ də davam etməkdədir. Məlum olduğu kimi virusların təsiri yer üzündən asanlıqla silinmir və bəzən hətta 1000 ilə qədər həyatlarını davam etdirə bilir (Gündəş Y.G. 2021).

Virusların cəmiyyətlər arasında yayılması ilə qlobal epidemiyaya çevrilən xəstəliklər, kütləvi ölümlərlə yanaşı, həm cəmiyyətə, ictimai həyata, həm də əhalinin sağlamlığına böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, epidemioloji xəstəliklər ölkələrin zəifləməsi, hətta çökməsindən müstəmləkəçiliyin artmasına, o cümlədən, iqlim dəyişikliyinə baş verməsinə qədər uzunmüddətli təsir gücünə malik olmuşdur (Aslan R. 2020).

Tarixən epidemioloji xəstəliklər cəmiyyət üzərində böyük təsire malik olmaqla yanaşı, sosial sahələrdə, iqtisadi sahələrdə və səhiyyədə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Kütləvi şəkildə ölümlərə səbəb olan bu epidemik xəstəliklərin tarixinə o cümlədən coğrafiyasına nəzər saldıqda bir sıra maraqlı faktlar ortaya çıxır. Məsələn, tarixən qara ölüm olaraq bilinən Taun epidemiyası Avropada əhalinin dindən uzaqlaşmasına və reformasiya hərəkatının baş verməsinə təkan vermişdi. XIX əsrdə

Hindistandan başlayaraq Avropaya qədər yayılan Vəba epidemiyası isə bu ərazilərdə su və kanalizasiya təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur. Bundan başqa XX əsrdə meydana çıxmış QIÇS xəstəliyi qısa müddətdə geniş kütləyə yayılan kontrosepsiya anlayışını formalaşdırdı.

Vəba xəstəliyi. Bəşəriyyət tarixi boyunca 7 böyük vəba epidemiyası baş verdiyi məlumdur. Belə ki, vəba epidemiyası antisanitariya və içməli suyun normadan aşağı keyfiyyəti ilə bağlı olan infeksiyon xəstəlikdir. Vəbanın bir epidemiya kimi tarixi çox uzaqlara getsə də, nisbətən məşhur ilk nümunəsinin təxminən e.ə 320-ci ildə Fələstində meydana gəldiyi güman olunur. Vəba epidemiyası tarixən müxtəlif və fərqli-fərqli adlar altında kütləvi şəkildə insan tələfatına səbəb olmuşdur: Antonin vəbası (e.ə160-180-ci illər – bu epidemiya İtaliyanın əhalisinin təxminən 50%-ə qədər azalmasına səbəb olmuşdur), Kipr vəbası (e.ə 249-270-ci illər) (Karaoğlu Ö. 2020).

Tarixdə vəbanın yaratdığı, geniş coğrafiyaya təsir edən ilk pandemiyanın Yustinian dövründə Bizans-Konstantinopolda meydana gəldiyi güman edilir. 540-541-ci illərdə bu Yustinian epidemiyası Roma İmperiyasının dağılmasında mühüm amil kimi çıxış etmiş və təsiri 750-ci ildə sona çatmışdır. Qərb sivilizasiyalarının Qara Ölüm adlandırdıqları fəlakətlərdən biri ilk dəfə 639-cu ildə ortaya çıxan Amvas vəbasıdır. Bu xəstəlik Fələstin sərhədləri daxilində ortaya çıxan, İordaniya, Şam və Urfaya yayılan vəba epidemiyası nəticəsində 25 mindən çox insan həyatını itirdi (Karışmaz K. 2020).

Cəmi 7 il ərzində 100 milyona yaxın insanın ölümünə səbəb olan taun epidemiyası ikinci dəfə XIX əsrdə baş qaldırmış, lakin əvvəlki kimi ölümcül epidemiyaya çevrilə biləmişdir. Bunun səbəbi artıq tauna qarşı vaksinin mövcudluğu və insanların daha hazırlıq olması idi. Vaxtında aparılmış vaksinləşdirmə tədbirləri və effektiv karantin qaydaları taunun yenidən yayılmasının qarşısını əhəmiyyətli dərəcədə aldı (Boyd K.M. 2020).

Qara vəba epidemiyası 14-cü əsrdə 200 milyon insan tələfatına səbəb olub. Yalnız Avropa və Aralıq dənizində Qara Ölüm əhalinin üçdə birinin, bəzi mənbələrə görə isə yarısının öldürülməsinə səbəb olmuş və bu, bəşər tarixində insan

tələfatı baxımından ikinci ən böyük epidemiya olmuşdur. 16-18-ci əsrlər arasında üç yüz ildən artıq bir müddətdə vəba ən qorxulu epidemiya idi (Temel M., Ertin H. 2020).

Üçüncü vəba dalığı 1855-1859-cu illər aralığında Çində başlamış və dünyaya yayılmışdır. Vəba epidemiyasının təsiri ilə yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizədə sosial tədbirlər və epidemiyalardan qorunmaq üçün inzibati və intizam tədbirləri görüldü. Vəba epidemiyası, sağlamlığın qorunması və bununla bağlı tibbi xidmətlərin inkişaf etirilməsi ideyasının da əsasını qoydu (Gündəş Y.G. 2021).

Xəstələrin ayrı-ayrı yerlərdə saxlanması, məcburi karantin kimi sağlamlıq tədbirləri və karantin təşkilatlarının yaradılması 14-cü əsrdə elə vəba epidemiyaları ilə başlanmışdır. Vəba epidemiyası Avropada iqtisadi və sosial həyatda fasilə yaratsa da, canlılarla əlaqəli bir çox elm sahələrinin, xüsusilə tibb elminin inkişafına müsbət töhfələr vermişdir. Epidemiya nəticəsində əhalinin azalması ilə feodalizm ləğv olunmuş, xristiyan dini ilə bağlı şübhələr artmış və Avropada protestant təriqətinin yayılması ilə Reformasiya dövrü başlanmışdı. Bu epidemiyanın qısa müddətdə mənfi təsirlərinə baxmayaraq, vəbadan sonrakı dövrdə əmək yüksək qiymətləndirilmiş, həyat səviyyəsi və standartları yüksəlmiş, gigiyenaya, təmizliyə o cümlədən sağlamlığa verilən əhəmiyyət daha da artırılmışdır (Aslan S. 2021).

Çiçək xəstəliyi. Təxminən 500 milyona yaxın insanın ölümünə səbəb olduğu güman edilən çiçək xəstəliyi, tarixdə həm ən geniş yayılmış, həm də ən çox insan itkisinə səbəb olan epidemiyadır. Ölüm nisbətinin yoluxanların 40%-ə qədərini təşkil etdiyi çiçək xəstəliyi barəsində ilkin məlumatlara IV əsrə aid ədəbiyyatlarda rast gəlmək mümkündür.

İlk çiçək epidemiyası 161-162-ci illərdə Çində müşahidə edilmiş və daha sonra 165-ci ildə Roma torpaqlarına yayılmışdır. Çiçək epidemiyası 310-312-ci illər aralığında yenidən müşahidə olunmuş və xəstəliyə yoluxanların 40%-nin ölümünə səbəb olmuşdur. Bu epidemiya Asiya və Afrikada karvanlarla yayılmış və XVI-XVII əsrlərdə Avropa və Amerikada ciddi ölümlərə səbəb olub.

XV-XVI əsrlərdə Avropada ən ölümcül xəstəliklərdən biri olan çiçək xəstəliyi 1450-1750-ci illərdə merkantilizm (ticarət kapitalizmi) və Avropa mərkəzli müasir

milli dövlətlərin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dünyada kütləvi ölümlərə səbəb olan çiçək xəstəliyi dənizçiləri təhlükəsiz yerlər kəşf etmək və sağlam həyat sürmək üçün xüsusilə Avropada coğrafi kəşflərə sürüklənmiş və bununla da Amerikanın kəşfi reallaşmışdır (Parıldar H. 2020).

Məlum olduğu kimi XV əsrdə Amerika qitəsinin müstəmləkəyə çevrilməsi çoxlu sayda insanın ölümüylə nəticələnmiş və bu, iqlim dəyişikliyinə əsas səbəblərindən biri kimi də göstərilmişdir. University College London alimlərinin araşdırmalarına görə, təkcə XIV əsrdə dünya əhalisinin 10%-in yaşadığı ərazidə 60 milyon insandan cəmi 5-6 milyonu sağ qalmışdır. Məhz bu ölümlərin çoxuna demək olar ki, müstəmləkəçilərin “gətirdiyi” xəstəliklər səbəb olub (Aslan R. 2020).

Ölüm hallarının əhəmiyyətli dərəcədə artması çiçək xəstəliyinə qarşı tədbirlərin görülməsini zəruri edirdi. Belə ki, xəstəliklə mübarizə istiqamətində ilk tədbir görən xalqlardan biri türklər idi. Avropa çiçək xəstəliyinə qarşı peyvəndi ilk dəfə məhz Osmanlı İmperiyası sayəsində tətbiq etdi.

Daha sonralar Edvard Cenner əvvəllər çiçək xəstəliyi keçirmiş insanların bir daha çiçək xəstəliyinə tutulmadığını müşahidə etmiş və xəstəliyin qarşısını almaq üçün peyvənd araşdırması aparmışdı. Nəticədə, 1796-cı ildə yaratdığı çiçək peyvəndi o vaxta qədər inkişaf etdirilən ilk uğurlu peyvənd araşdırması oldu.

1980-ci ildən etibarən bütün dünyada bir neçə il peyvəndləmə və nəzarət sistemi tətbiq edilərək çiçək xəstəliyi tamamilə məhv edildi. Epidemiyə tarixində mühüm yeri olan çiçək xəstəliyi tarixdə aradan qaldırılan yeganə yoluxucu xəstəlik olmuşdur. Bu nailiyyət tarixdə ictimai səhiyyənin ən mühüm və dərin nailiyyətlərindən biridir (Gündəş Y.G. 2021).

XX-XXI əsrlərdə meydana gələn mühüm qrip epidemiyaları. Bəşəriyyət qədim zamanlardan bəri qripdən əziyyət çəkir. Hələ eramızdan əvvəl 412-ci ildə Hippokrat qripəbənzər epidemik xəstəlikdən danışır və tarixi mənbələrdə qrip epidemiyalarının antik dövrdən bu günə qədər fasilələrlə baş verdiyi bildirilir. Qrip epidemiyaları bütün dünyada cəmiyyətlər üçün ciddi nəticələrə səbəb ola biləcək əvvəlcədən bilinməyən yəni, gözlənilməyən, lakin təkrarlanan hadisələrdir. Əslində,

qrip epidemiyaları 1500-cü illərdən bəri hər əsrdə təxminən üç dəfə və bəzən isə hər 10-50 ildən bir baş verib.

Tədqiqatlar göstərir ki, son 400 ildə 10-a yaxın qrip pandemiyası müşahidə olunub və onların əksəriyyəti Çində baş verib. 20-ci əsrdə 1918 və 1919-cu illərdə “İspan qripisi”, daha sonra 1957 və 1958-ci illərdə “Asiya qripisi”, 1968-1969-cu illərdə “Honq Konq qripisi” adlanan üç ciddi qrip epidemiyasının olduğu məlumdur. Bu epidemiyaların hər biri insan həyatına və iqtisadi inkişafa böyük zərbə vurub (Özkoçak V., Çetli E., Koç F. 2020).

İspan qripisi. XX əsrin şübhəsiz ən dəhşətli epidemiyası Birinci Dünya Müharibəsinin sonlarında başlamış və dünya əhalisinin 5%-nin ölümünə səbəb olmuş H1N1 virus epidemiyasıdır. “Tarixin ən böyük tibbi qırğını” olaraq adlandırılan, İspan qripinə səbəb olan H1N1 virusu ilk dəfə 1918-ci ildə ABŞ-ın Kanzas ştatının Haskell bölgəsində ortaya çıxıb. Tarixdə ən ölümcül fəlakətlərdən biri sayılan bu xəstəlik Barselonadan Keyptauna, Alyaskadan Sakit okean adalarına qədər demək olar ki, bütün yer kürəsini ağışuna almışdı (Koçibay O. 2020).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bu virus dünya əhalisinin təxminən dördüdə birinə yoluxub və 40 milyondan artıq insan ölüb. Bəzi hesablamalar bu rəqəmin 50-100 milyon aralığında olduğunu iddia edir. Bu rəqəm o dövrdə dünya əhalisinin təxminən 2%-nə bərabər idi.

İspan qripinin bir il davam etməsinə baxmayaraq 4 davam edən birinci dünya müharibəsindən daha çox ölüm və dağıntıya səbəb oldu. Birinci Dünya Müharibəsində Amerika itkilərinin 80%-i İspan qripisi səbəbindən olub. 1918-ci ilin əvvəllərində ABŞ-dakı ordu düşərgələrində qeydə alınan ispan qripisi üç dalğa halında gəldi, ikinci dalğa avqustunda başlayaraq eyni zamanda Sierra Leone, ABŞ və Fransaya yayıldı. Ölüm nisbətləri ABŞ-da əhalisinin təxminən 0,5% (600,000 ölüm), Hindistanda təxminən 5%, Fici və ya Qərbi Samoa kimi bəzi Sakit okean adalarında 20% -ə qədər idi (Karaoğlu O. 2020).

Ölkələrin müharibə vəziyyətində olması, qitələrarası səyahətlər, əsgərlərin müharibə şəraitində kazarmalarda bir yerdə yaşaması epidemiyanın yayılmasını sürətləndirdi və itkilərə silahdan daha təsirli səbəb oldu. Müharibə vəziyyətinə görə

davamlı hərəkət edən hərbi qüvvələr virusu həm öz qoşunlarına, həm də getdikləri kənd və şəhərlərə daşıyıblar (Karışmaz K. 2020).

Epidemiyalara qarşı mübarizə Birinci Dünya Müharibəsinin hərbi mübarizə ölçüsü qədər vacib idi. İstər müharibədəki itkilər, istərsə də virusun təsiri ilə dünyada kişi əhalinin sayında azalma müşahidə olunmuş, bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq qadınların iş həyatında yeri və səmərəliliyi artmış, işləyən əhalinin sayının azalması ilə işçilərin maaşlarında da artım olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, ispan qripisi pandemiyasının iqtisadi təsirləri qısamüddətli olmuş, işçi qüvvəsi çatışmazlığı səbəbindən müvəqqəti də olsa, əmək haqqı daha yüksək olmuşdur (Gündəş Y.G. 2021).

Asiya qripisi. İspan qripisindən təxminən 40 il sonra 1957-ci ilin fevralında Şərqi Asiyada yeni bir qrip virusu ortaya çıxdı. Asiya qripisi quş qripisi virusundan qaynaqlanan virusun müxtəlif genlərindən ibarətdir. Bu virus ilk dəfə 1957-ci ilin fevralında Sinqapurda, sonra Honq-Konqda və ABŞ-ın sahilə yaxın şəhərlərində peyda oldu. Asiya qripisindən ölənlərin təxmini sayı dünya üzrə 1,1 milyon, ABŞ-da isə 116,000 olaraq qeydə alınıb. Epidemiyanın qarşısı eyni adlı vaksinnə alınıb. Bu virus səbəbi ilə bir il müddətində 40 milyon insan peyvənd edilmiş və Asiya qripisi kütləvi peyvəndin əhəmiyyətini göstərən ən vacib nümunələrdən birinə çevrilmişdir (Temel M., Ertin H. 2020).

Əvvəlki epidemiyalarda olduğu kimi, Asiya qripisindən də işçi qüvvəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənib. Dünyada işçi qüvvəsinin artım sürəti azalarkən, işsizlik nisbətlərində artım müşahidə olunub. Epidemiyadan əvvəlki dövrlə müqayisədə epidemiyadan sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığında ciddi düşüş müşahidə olunub. Bunun əsas səbəbi işçi qüvvəsinin azalmasına mütənasib olaraq hər işçi qüvvəsinə düşən istehsalın da azalmasıdır (Özkoçak V., Çetli E., Koç F. 2020).

Hong Kong qripisi. XX əsrin son epidemiyası 1968-ci ildə baş verən Hong Kong qripisidir. İlk dəfə Honq-Konqda meydana gəldiyi üçün belə adlandırılan virus Asiya qripisi kimi quş qripisinin fərqli bir növü olaraq ortaya çıxıb. Mutasiyaya uğramış bu virus quş qripisi virusları ailəsinə aid olan H2N2 virusunun genlərinə

malikdir. Honq-Konqun böyük əhali sıxlığı səbəbindən virus iki həftə ərzində çoxlu sayda insana (Honq-Konq əhalisinin təxminən 15%-i (500.000 nəfər)) yoluxdu. Təsirli olduğu 1968 və 1969-cu illərdə qrip təxminən 1 milyon insanın ölümünə səbəb olub. Bu virusa yoluxmuş xəstələrin ölümcüllüyü xüsusilə yaşlı əhali üçün daha yüksəkdir. Ölənlərin sayının bütün dünyada 1 milyon, ABŞ-da isə təxminən 100.000 olduğu təxmin edilir (Göktürk İ. 2021).

Epidemiya Asiya qitəsində baş verdiyi üçün Honq-Konq qripindən iqtisadi cəhətdən daha çox təsirlənən ölkələr Asiya ölkələri olub. Epidemiyanın təsirini ən çox hiss olunduğu ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələr idi. Daha yüksək əhali sıxlığı və yoxsulluq bələ ölkələrdə iqtisadi təsirləri daha da artırmışdır. Honq-Konq virusu sonrakı dövrdə Filippin, Sinqapur, Vyetnam, Avropa, Kaliforniya və Şimali Avstraliyaya yayılıb. 1969-cu ilə qədər Hong Kong virusu Yaponiya, Afrika və Cənubi Amerikaya yayıldı. Virusun ortaya çıxdığı dövrdə davam edən Vyetnam müharibəsi ilə virusun yayılması sürətlənib və müharibədən qayıdan ABŞ əsgərləri virusu Asiya qitəsindən öz ölkələrinə gətiriblər. 1968-ci ildə virus ABŞ-a keçdikdən və yayıldıqdan sonra bir ay ərzində peyvənd tapıldı və müalicə prosesi başlandı.

Quş qripi. İlk dəfə 1878-ci ildə İtaliyada ortaya çıxan quş qripi xəstəliyi "toyuq taunu" və ya "toyuq vəbası" kimi də adlandırılır. Quş qripi "A" viruslarının fərqli xüsusiyyətlərinə malikdir. Ev quşları, həmçinin vəhşi quşlardan keçən yüksək yoluxuculuğa malik quş qripi A H5N1 virusu insanlara nadir hallarda insandan ötürülməsi mümkündür. Bu virusa yoluxmuş insanların orta hesabla təxminən 60%-i ölür. Bu günə kimi quş qripinə yoluxan 245 nəfər həyatını itirmişdir.

Epidemiyaya çevrilən quş qripi virusu 2003-cü ilin fevralında ilk dəfə Honq-Konqda bir nəfərin ölümü ilə ortaya çıxdı. Bundan sonra virus bir ay fərqlə Cənubi Koreya, Çin və Yaponiyadan sonra Tayland və Vyetnama yayıldı. Bu ölkələrdə 8 nəfərin ölümünə səbəb olan qrip 2004-cü ilin mart ayından etibarən Asiyadan qərbə doğru irəliləməyə başlayıb. 2004-cü ildə quş qripi virusu 32 nəfərin ölümünə səbəb olmuşdur (Turan M. 2005).

Asiya ölkələrindən kənarında quş qripinə görə ilk ölüm hadisəsi Türkiyədə baş verib. 2006-cı ildə on iki nəfər quş qripini virusuna yoluxmuş və bu virus yoluxanlardan dördünün ölümünə səbəb olmuşdur. İlin əvvəlində Türkiyədə quş qripini epidemiyası quşçuluq sənayesinə ziyan vurdu. İllik dövriyyəsi 2,5 milyard \$ olan sektorun satışları birinci böhrandan sonra 50%-ə endi. Quş qripinin iqtisadi təsirləri ilə yanaşı həm də sağlamlığa təsiri var. Virusun qapalı istehsal müəssisələri əvəzinə kənd ərazilərində özəl müəssisələrdə ortaya çıxması bu kiçik sahibkarlıq subyektlərinin gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu (Aslan R. 2020).

28 dekabr 2007-ci il tarixə olan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının(ÜST) məlumatına görə insanların H5N1 virusuna yoluxma halları 14 ölkədə qeydə alınmışdır. Bu ölkələrdə xəstəliyə 344 insan yoluxmuşdur, onlardan 213-ü vəfat etmişdir (61,92%). Azərbaycanda 2006-cı ildə 8 xəstələnmə və onlardan 5 ölüm halı qeydə alınmışdır.

2020-ci ilin noyabrından etibarən əvvəlcə Danimarka və Fransa, sonra isə Hollandiyada quş qripini hallarının yenidən müşahidə edildiyi və yoluxmuş toyuqların məhv edildiyini açıqlanıb. 2021-ci ilin yanvar ayında 8 bölgədə quş qripinin müşahidə olunduğu Fransada xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün 2 milyona yaxın ördək öldürülüb.

Donuz qripini. Donuz qripinin (H1N1) virusu ilk dəfə 2009-cu ilin martında Meksikada donuz fermasında peyda olub. Dünyanın 135 ölkəsinin 134 mindən çox əhalisi qripinə tutulub ki, onların da 700 nəfərdən çoxu dünyasını dəyişib. A qripini viruslarından biri olan (H1N1) virusu donuzlardan insanlara keçən və sürətlə ötürülən tənəffüs yollarının infeksiyon epidemiyası kimi müəyyən edilmişdir.

H1N1 virusunun mənşə ölkəsi Meksika olduğu üçün əvvəlcə "Meksika qripini" adlandırılmışdır. Lakin sonralar daha çox donuzlarda müşahidə olunduğu zaman isə "Donuz qripini" adlandırılıb. Zaman keçdikcə bu virus digər qripini virusları (quş qripini, donuz qripini, insan qripini) ilə qarşılıqlı əlaqədə girərək mutasiyaya uğramış və "Yeni A (H1N1)" virusuna çevrilmişdir. A H1N1 qripini virusuna yoluxan xəstələrin sayı

ABŞda, Meksikada, Kanadada, Böyük Britaniyada, Çilidə və Avstraliyada daha çoxdur.

2009-cu ildə Türkiyə də daxil olmaqla dünyanın 200-dən çox ölkəsində H1N1 virusundan 12 min insanın həyatını itirmişdir. H1N1 virusu ÜST tərəfindən rəsmi olaraq global epidemiya elan edilib. 2010-cu ilin avqustunda Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı H1N1 virusunun epidemiyadan sonrakı dövrə keçdiyini bəyan edib (Şanlı K. 2010).

1.2. Hazırkı dövrdə davam edən xəstəliklər və onların əsas xüsusiyyətləri

XIX-XX əsrlərdə tibb sahəsində baş verən mühüm irəliləyişlərlə birgə taun, çiçək, vəba, xolera kimi epidemiyaların qarşısı alınmış və bu epidemiyaların təkrarlanmaması üçün mühüm tədbirlər görülmüşdür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, global miqyasda dəyişən və inkişaf edən şərtlər digər epidemiyaların meydana gəlməsinə və yayılmasına səbəb oldu (Göktürk İ. 2021).

Ebola. İlk dəfə Ebola çayı yaxınlığında ortaya çıxan virus Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən "bəşər tarixinin ən ölümcül epidemiyası" və 25%-dən 90%-ə qədər olan ölüm nisbəti olaraq xarakterizə edilib. Ebola epidemiyasının ilk dalğası 1976-cı ildə Konqo Demokratik Respublikası və Sudanda qeydə alınıb və müvafiq olaraq 88% və 53% ölümlə nəticələnib (Eroğlu E. 2020).

2007-ci ildə Konqoda virus 187 nəfərin həyatına son qoyub. Ebola virusu 2012-ci ildə Uqanda və Konqoda qeydə alınıb. Epidemiya bu ölkələrdə 57 nəfərin ölümünə səbəb olub. İkinci dalğa 2014-2016-cı illərdə Qərbi Afrikada başladı. 2014-cü ildə baş verən Ebola epidemiyası əvvəlki illərdə yaşanan epidemiyalardan 11 dəfədən çox təsirli idi (Aydoğuş O. 2020).

Dünya Bankının apardığı araşdırmada Eboladan ən çox təsirlənən ölkələr olan Qvineya, Liberiya və Sierra Leone iqtisadiyyatlarına pandemiyanın ümumi təsirinin 2,8 milyard dollar (Qvineya üçün 600 milyon dollar, Liberiya üçün 300 milyon \$ və Syerra Leone üçün 1,9 milyard \$) olduğu qeyd olunur. Epidemiyanın yüksək iqtisadi mənfi təsiri ilə ölkələrin xeyli gəlirləri azalmış və epidemiyaya qarşı səhiyyə xərcləri artmışdır. Liberiya 2015-ci ildə maliyyə kəsiri ÜDM-in 8,5%-ni, Qvineyada

9,4%-ni, Sierra Leonədə isə 4,8%-ni təşkil edib. Liberiyada epidemiyanın təsiri ilə işçilərin sayı 40% azalıb.

Epidemiya səbəbiylə baş verən çaxnaşma tələb və təklifin həcminə təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda ölümlər, ölkədən gedən immiqrasiya, fermerlərin məhsul yığımında iştirak etməməsi, əmək miqrasiyası kimi hallar işçi qüvvəsi azalması ilə nəticələnib. Epidemiyaya qarşı həyata keçirilən mübarizə tədbirləri kənd təsərrüfatı istehsalına da təsir göstərib. Kənd təsərrüfatı qeyd olunan hər üç ölkədə istehsal və məşğulluqda mühüm paya malikdir. Bu ölkələrdə ən böyük sektor olan xidmət sektoru müəssisələrin bağlanması ilə epidemiyadan ciddi şəkildə təsirləndib. Bundan əlavə, ezamiyyətlərin azalması və turistlərin səyahət qadağalarının tətbiqi səbəbindən turizm gəlirlərində də azalma qeydə alınıb (Aslan S. 2020).

Virus ən son 2018-ci ilin avqust ayında Konqo Demokratik Respublikasının şimal-şərqində, daha sonra Uqanda sərhədində qeydə alınıb. Bu günə qədər Ebola virusu 28638 nəfərdə aşkar edilib ki, onlardan da 11 mini ölüb.

HIV/AIDS. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə, HIV bədənin infeksiya ilə mübarizə aparmasına yardımçı olan hüceyrələrinə hücum edən və insanı digər infeksiyalara, xəstəliklərə qarşı daha həssas edən qan və cinsi yolla ötürülən virus kimi müəyyən edilir. QİÇS immun sistemini məhv edən HIV virusunun yaratdığı mühüm həyati təhlükəli xəstəlikdir (Schwetz T.A., Fauci A.S. 2018).

Dünyada ilk HIV hadisəsi 1981-ci ildə ABŞ-da, qeydə alınıb. 1982-ci ilin sonuna qədər ölkədə 771 nəfərdə QİÇS aşkarlanmış, onlardan 618-i elə həmin il ölmüşdür. ÜST-ün məlumatına görə, 38 milyon HIV-ə yoluxma halı 2019-cu ildə qeydə alınıb. Bu insanların 26,7 milyonu Afrikada, 2,6 milyonu Avropada, 3,7 milyonu Amerikada, 3,7 milyonu Cənub-Şərqi Asiyada, 1,9 milyonu Qərbi Sakit okeanda, 420 mini Şərqdə Aralıq dənizində yaşayır. Günümüzdə dəSaxara səhrasından cənubda yerləşən ərazilər QİÇS-in ən çox yayıldığı ərazilərdir. 2017-ci ildə CAR və Botsvanada ölənlərin 25%-i məhz qazanılmış immun çatışmazlığı virusundan ölüb (ÜST, 2020).

1996-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı QİÇS-ə qarşı qlobal fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi üçün UNAIDS yəni BMT-nin HIV üzrə Birgə Programını təsis etmişdir. Antiretrovirus terapiyasının tətbiqi ABŞ-da ölümlərin sayını azaltmağa kömək etsə də, epidemiya Afrika yayılmaqda davam edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının QİÇS Proqramının hesablamalarına görə, 2018-ci ildə HIV-in qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulan 20,3 milyard dolların təxminən 39%-i donor hökumətlərin payına düşüb. Resursların 57%-i daxili, qalanı hissəsi isə müxtəlif fondlar və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən təmin edilib. 2018-ci ildə ABŞ 5,8 milyard ABŞ dolları, Böyük Britaniya 605 milyon ABŞ dolları, Fransa 302 milyon ABŞ dolları, Hollandiya 232 milyon ABŞ dolları və Almaniya 162 milyon ABŞ dolları məbləğində ianə verib. BMT-nin HIV üzrə Birgə Proqramının məlumatına görə 2019-cu ildə bütün dünyada HIV-ə yoluxanların sayı 37,9 milyon idi. 2019-cu ildə 1,7 milyon yeni yoluxma qeydə alınmış və 0,77 milyon insan QİÇS səbəbindən ölmüşdü.

Malyariya. Malyariya xüsusilə Saxara Afrikasında çox geniş yayılmış qlobal ölümcül xəstəliklərdən biridir. İlk dəfə e.ə V əsrdə Hippokrat tərəfindən təsvir edilmiş malyariya Mesopotamiya, Eti, Yunanıstan kimi müxtəlif sivilizasiyaların məhvinə səbəb olmuşdur. Mövsümi olaraq tropik ölkələrdə hər il baş qaldıran malyariya ildə 300-500 milyon insanın yoluxmasına və 1 milyon insanın ölümünə səbəb olur. ABŞ-da hər il təxminən 1700 malyariya hadisəsi aşkar edilir. Bu şəxslərin əksəriyyəti malyariyanın endemik olduğu ərazilərə səyahət edənlər və ya həmin ərazilərdən miqrasiya edənlərdir (Parildar H. 2020).

Malyariya parazitləri adətən insanlara Anopheles cinsindən olan dişilər vasitəsilə ötürülür. Tropik və subtropik xəstəlik kimi tanınan malyariya Afrikada hemolitik anemiya, ürəkbulanma, oynaq ağrısı, titrəmə, qıcolma və sətəlcəm kimi simptomlarla başlayan ölən hər 100 uşaqdan üçünü öldürür. 2016-cı ildə dünyada təxminən 216 milyon insanda malyariya diaqnozu qoyulub və onlardan 445 000-i xəstəlikdən dünyasını dəyişib. Onların əksəriyyəti afrikalı uşaqlardır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının “2019 Dünya Malyariya Hesabatı”na görə, 2018-ci ildə dünyada 228 milyon malyariyaya yoluxma hadisəsi baş verib və həmin il 405 min insan bu xəstəlik səbəbindən dünyasını dəyişib. Hesabata görə, 2018-ci ildə malyariyadan ölənlərin 94%-i Afrikanın payına düşür. Afrikadan sonra ölüm halları daha çox Şərqi Aralıq dənizi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində qeydə alınıb. 2018-ci ildə dünyada malyariyadan ölənlərin 67%-i (272 min) malyariyadan ən çox təsirlənən qrup beş yaşa qədər olan uşaqlar təşkil edib. Dünyada malyariyadan ölüm hallarının 24%-i tək-cə Nigeriyanın payına düşür (ÜST, 2020).

Zika virusu. Bu virus ilk dəfə 1947-ci ildə Uqandanın Zika meşəsində meymunlarda aşkar edilib və beş il sonra ilk dəfə Nigeriyada insanlarda xəstəliyin ilkin simptomları müşahidə edilib. Zika virusunun törədicisi subtropik və tropik bölgələrdə olan "Aedes aegypti" ağcaqanadının növləri hesab olunur. Əlamətləri yüksək qızdırma, baş ağrısı, gözlərdə qızarma, qusma, səpmə, əzələ və oynaq ağrılarıdır (Özkoçak V., Çetli E., Koç F. 2020).

Mərkəzi və Cənubi Amerikada tez-tez rast gəlinə də 2015-ci ildən bəri bir çox digər ölkələrdə də xəstəliyə yoluxma halları qeydə alınıb. 2015-ci ilin may ayından sonra Braziliya və Sakit Okean adaları xaricində Amerika, Fransa və El Salvador kimi müxtəlif ölkələrdə müşahidə edilən Zika virusu bu ölkələrə səyahət edən insanların öz ölkələrində də xəstəliyin yayılmasına səbəb olub.

ÜST dünyanın 23 ölkəsində müşahidə edilən Zika virusunun Cənubi Amerikada da yayılmağa davam etdiyinə dair açıqlamalar verib. Virus Tropik Afrika, Sakit Okean adaları, Cənub-Şərqi Asiya regionu kimi geniş bir ərazidə müşahidə olunur. Xüsusilə Braziliyanın şimal-şərqində yerləşən və daha az inkişaf etmiş yaşayış məntəqəsi olan Pernambuko bölgəsində yeni doğulan körpələrin 2%-də Zika virusuna bağlı mikrocefaliya aşkar edilib.

Koronaviruslar. Korona Virus anlayışı Latın dilində günəş və ya tac mənasını verən "Corona" sözündən gəlir. Korona virusu, struktur görünüşünə görə kəskin paplomerlərdən və zülallardan ibarət yayılmağa çox uyğun olan virus növüdür. Koronaviruslar (CoV) Coronaviridae ailəsinin Orthocoronavirinae alt ailəsinə

mənsub olan tək zəncirli, müsbət qütblü, örtülmüş RNT viruslarıdır. Onların səthlərində çubuqşəkilli uzantılar var. Latın dilində bu uzantılara "korona", yəni "tac" deyilir. Bu səbəbdən bu viruslar "koronavirus-tac virusu" adlandırılır (Demirdöğen O., Yorulmaz R. 2020).

Koronaviruslar COVID-19, MERS (Yaxın Şərq Tənəffüs Sindromu) və SARS (Şiddətli Kəskin Tənəffüs Sindromu) kimi ciddi xəstəliklərə səbəb olan böyük bir virus ailəsidir. Koronaviruslar heyvanlardan insanlara keçərək xəstəliyin yaranmasına səbəb olur və insanlar arasında asanlıqla yayılır. Bu virusun insanlarda ağır tənəffüs xəstəliklərinə səbəb olduğu sübut edilmişdir. Ümumi simptomlara yüksək temperatur, nəfəs darlığı və öskürək daxildir. Ağır hallarda pnevmoniya, kəskin respirator infeksiya, böyrək çatışmazlığı və hətta ölümə nəticələnir (Cinel E.A. 2020).

Koronaviruslar ümumiyyətlə xarici mühitə çox davamlı olmayan viruslardır.

Ətraf mühitin rütubəti və temperaturu, xaric olduğu üzvi maddələrin miqdarı və çirklənmiş səthin toxuması kimi faktorlara görə dəyişən bir davamlılıq müddəti var. Müalicə üçün aparılan elmi araşdırmalar hələ də tam effektiv peyvənd və müalicə metodunu aşkar etməyib və qlobal miqyasda tədqiqatlar davam edir.

SARS-CoV. Şiddətli Kəskin Tənəffüs Sindromu (SARS) və ya sirli pnevmoniya kimi də tanınan, 21-ci əsrdə aşkar edilmiş ilk yoluxucu respirator xəstəlikdir. SARS zoonoz virus infeksiyasıdır, yəni heyvanlardan keçir. Xəstəliyin törədicisi kəskin tənəffüs çatışmazlığına səbəb olan Coronaviridae ailəsinə aid bir koronavirus (CoV) olduğundan, bu xəstəliyə SARS-CoV də deyilir. 2002-ci ilin noyabrında ilk dəfə Çinin Quandun əyalətinin Foşan şəhərində ekzotik heyvan bazarında ortaya çıxıb. SARS 2003-ci ilin fevral ayında Çinin kənd təsərrüfatı sahələrinə yayılmış, daha sonra Avropa, Şimali Amerika, Cənubi Amerika və Asiyanın bir çox ölkələrində müşahidə olunmuşdur (Hasöksüz M., Kiliç S., Saraç F. 2020).

SARS virusu yüksək yoluxucu qabiliyyətə malik olub, öskürək və ya asqırma zamanı yaranan tənəffüs damcıları vasitəsilə insanlara bir-birilə sıx təmasda olduqda asanlıqla yayılır. SARS virusuna məruz qalan insanların ölüm nisbəti 10,9%

olaraq hesablanmışdır. SARS-ın xarakterik xüsusiyyətləri tənəffüs xəstəlikləri ilə bağlıdır. Bu yoluxucu xəstəlik ağciyər infeksiyasına, yüksək hərarətə və öskürəyə səbəb olmaqla, yoluxmuş şəxslərə nəfəs almaqda çətinlik yaradır. SARS virusunun məlum effektiv müalicəsi olmadığı üçün ümumi simptomatik müalicə üsullarından istifadə olunur.

2003-cü ilin fevral-iyul aylarında SARS virusu 8000 nəfərə yoluxmuşdur. ÜST-ün məlumatına əsasən, 2003-cü ildə SARS epidemiyası dünya üzrə 8422 nəfərə yoluxmuş, onlardan 774-ü dünyasını dəyişmişdir. Bununla belə, əvvəlki epidemiyalarla müqayisədə daha az yoluxucu təsir göstərir. SARS virusuna ən çox yoluxma halı Çində (5327) və Honq Konqda (1755) baş verib. Bu ölkələrdə ölüm nisbətləri müvafiq olaraq 7% və 17% təşkil edir. Çinin Şanxay Pudonq şəhərində SARS-CoV virusu uzun müddət sonra 22 noyabr 2020-ci ildə yenidən ortaya çıxmış və hava limanında təxminən 8 min insan karantinə alınmışdır (Samancı M. 2020).

MERS-CoV. Yaxın Şərqi Tənəffüs Sindromu (MERS) korona virus ailəsindən gələn və insanlara öldürücü təsir göstərən epidemik xəstəlikdir. İlk dəfə MERS 2012-ci ilin sentyabr ayında Səudiyyə Ərəbistanında aşkar edilmiş, daha sonra Əlcəzair, Avstriya, Bəhreyn, Çin, Misir, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, İran, İtaliya, İordaniya, Küveyt, Livan, Malayziya, Hollandiya, Oman, Filippin, Qətər, Koreya, Tayland, Tunis, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İngiltərə, ABŞ və Yəmən olmaqla 27 ölkəyə yayılmışdır.

ÜST tərəfindən olduqca ölümcül hesab edilən MERS epidemiyası üzrə yoluxma hallarının təxminən 35%-nin ölümlə nəticələndiyini qeyd etmək olar. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında isə bu nisbət 37,1%-dir (ÜST, 2020). Yoluxmanın ilk günündən 2020-ci ilin yanvar ayına qədər dünyada 2519 MERS hadisəsi qeydə alınıb ki, virusa yoluxanların 866-ı isə dünyasını dəyişib. Bu halların 80%-i Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən qeydə alınıb. Səudiyyə Ərəbistanında son üç ildə MERS virusuna yoluxan 950 nəfərdən 412-i ölüb (Şerif K., Nebiyye Y.D. 2020).

MERS-CoV infeksiyası təsbit edilmiş insanların əksəriyyətində qızdırma, öskürək və nəfəs darlığı əlamətləri ilə müşayiət olunan kəskin respirator xəstəliklər

inkişaf edir. Bəzi xəstələrdə diareya, ürəkbulanma və qusma şəklində həzm sisteminin pozulması halları müşahidə olunur. Bir çox xəstələrdə pnevmoniya və böyrək çatışmazlığı kimi ciddi fəsadlar yaranır və təxminən 30%-i ölür.

Ərəbistan yarımadasından kənar MERS virusunun aşkarlandığı ilk ölkə Cənubi Koreya idi. MERS epidemiyası ilə əlaqədar turistlərin sayı 2,1 milyon azalmış, bu azalmanın Cənubi Koreya iqtisadiyyatına itkisi 2,6 milyard ABŞ dolları (ÜDM-in 0,2%-i) olmuşdur. MERS epidemiyasının ən intensiv olduğu 2015-ci ilin iyun və iyul ayları arasında turizm, nəqliyyat və ictimai iaşə sektorlarında da əhəmiyyətli azalmalar baş verib. Turizm sektorunda 542 milyon ABŞ dolları, qida sənayesində 359 milyon ABŞ dolları, nəqliyyatda isə 106 milyon ABŞ dolları itirildiyi hesablanmışdır (Lai C.C., Wang C.Y., Wang Y.H. 2020).

1.3. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və onun iqtisadi-siyasi təsirləri

Covid-19 (Yeni növ Koronavirus) virusu ilk dəfə dekabrın sonlarında Çinin Hubey əyalətinin Vuhan şəhərində ortaya çıxan, qızdırma, öskürək və nəfəs darlığı kimi tənəffüs çətinliklərin müşahidə olunduğu xəstələrdə aparılan müayinələr nəticəsində 13 yanvar 2020-ci ildə müəyyən edilən yeni virus növüdür. Bu epidemik xəstəlik ilk dəfə Vuhan bölgəsindəki Huanan dəniz məhsulları və heyvan bazarında aşkar edilib. ÜST xəstəliyi 11 fevral 2020-ci ildə “Covid-19 (yəni, Co:Corona, Vi:Virus və D:Disease)” olaraq təyin etdi. Covid-19 yayılmasının qarşısı alınma bilinmədiyi üçün 2020-ci il 11 mart tarixində pandemiya, yəni “ümumdünya epidemiyası” olaraq xarakterizə edildi. Bu xəstəliyin pandemiya çevrilməsinin səbəbi ölkələrin epidemiyaya hazırlıqsız tutulması, görüləcək tədbirlərin gecikməsi, xaosun hökm sürməsi və xəstəliyin yayılma sürətinin yüksək olmasıdır (Demirdögen O., Yorulmaz R. 2020).

Yeni tip koronavirusun (Covid-19) indiyə qədər məlum olan ən əsas simptomlarına quru öskürək, halsızlıq və yüksək hərarət daxildir. Xəstəliyin simptomları ümumiyyətlə yoluxduqdan sonra ilk 5 gün ərzində müşahidə edilir, lakin bəzi xəstələrdə bu müddətin fərqli olduğu 2 ilə 14 gün arasında dəyişdiyi aşkar

edilmişdir. Covid-19 virusunun damcı yolu ilə orta hesabla 1 metr məsafəyə qədər çatdığı məlumdur (Karışmaz K. 2020).

Məlumdur ki, hazırda yeni növ koronavirus Çin başda olmaqla dünyanın bir çox yerində yayılıb və bu virus bütün dünyada sürətlə yayılaraq dünya iqtisadiyyatını təhdid edəcək həddə çatıb. Bu təsirlərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, siyasi sferalarda, sosial həyatda doğurduğu mənfi nəticələri asanlıqla görmək olar. Xəstəliyə yoluxanların və ölümlərin sayı artdıqca xəstəliyin gedişi qlobal iqtisadiyyata nəzərə çarpacaq təsirlər göstərməyə başlayıb. COVID-19 bir sıra səbəblərə görə iqtisadi nəticələrə kəskin təsir göstərir və iqtisadi yavaşlamağa səbəb olur. Məsələn, pandemiyanın sürətlənmə mərhələsində xəstəxanalara ehtiyacı olan insanların sayı ölkənin səhiyyə sistemini alt-üst edə biləcək səviyyəyə çatır. Ona görə də dövlət iqtisadi artımın yavaşlamasını önləyən və infeksiya hallarını mümkün qədər azaldan sürətli seçimlər etməlidir (Aydoğuş O. 2020).

Epidemiya dövrünün əsas çətinliyi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən və iqtisadi qanunauyğunluğa tabe olmayan üç mühüm problemin paralel həlli idi. Bir tərəfdən virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün insanların və biznes sektorunun hərəkətini məhdudlaşdırmaq, digər tərəfdən karantin rejiminin tətbiqi, iqtisadi ziyanı azaltmaq, iflasın qarşısını almaq lazımdır. müəssisələrin, işini itirmiş insanların adekvat sosial təminatın. Təbii ki, virusların insan sağlamlığı üçün təhlükəsi bütün digər problemlərdən üstündür.

Tarixdə çoxlu epidemiyalar, pandemiyalar, təbii və sosial fəlakətlər, müharibələr olsa da, bunların heç biri qlobal miqyasda Covid-19 pandemiyası qədər həyat tərzinə təsir etməmişdir. Əvvəllər yaşanan həm milli, həm də qlobal böhranlar, strukturlarına görə Covid-19 pandemiyasının səbəb olduğu iqtisadi böhrandan çox fərqlidir. Böhranın insan yönümlü olması insanlara ən çox təsir göstərən, başqa sözlə insanlarla ən çox əlaqəli iqtisadi sektor olan məşğulluğa dərindən təsir edir. Dünyada bu pandemiya prosesində işsizlik sürətlə artmış, istehsalda sürətlə azalma baş vermişdir. İstehsalın sürətlə azalması və mənfi iqtisadi artım öz növbəsində işsizliyin artım tempi sürətləndirdi (Gündəş Y.G. 2021).

Covid-19 pandemiyasını digər epidemiyalardan, böhranlardan fərqləndirən daha bir xüsusiyyət onun inkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etməmiş ölkələrlə yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına da təsir göstərməsidir. Pandemiya təsirli olduğu ölkələrin daxili strukturunda iqtisadi tənəzzül və böhranlar kimi mənfi təsirlərə səbəb olmaqla yanaşı, beynəlxalq maliyyə, ticarət və pul sistemi kimi kritik məsələlərdə global miqyasda mənfi iqtisadi təsirlərə malikdir.

Covid-19 pandemiyasını digər pandemiyalardan və ya dünya iqtisadiyyatının son dövrlərdə yaşadığı ən ciddi iqtisadi böhranlardan biri olan 2008-ci il global böhranının iqtisadi təsirlərindən fərqli şəkildə qiymətləndirmək lazımdır. Pandemiyanın bütün dünyada yaşanması, təkcə aşağı və ya orta gəlirli ölkələrin deyil, ən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin də pandemiya prosesinə daxil olması, faiz dərəcələrinin əvvəlkindən daha aşağı səviyyədə olması, dünya iqtisadiyyatının bütün sahələrində daha çox inteqrasiya olunması, tədarük zənciri boyunca təsirin artması və eyni zamanda həm təklif, həm də tələbə təsir göstərməsi kimi amillər əsas fərqlərdir (Baldwin R., Mauro B.W. 2020).

Covid-19 pandemiya prosesinin davam etməkdə olması onun iqtisadi təsirini tam şəkildə müəyyən etməyə imkan vermir. Bununla belə, təsirin ölçüsünü yoluxma hallarının yüksək olduğu ölkələrin dünya ticarətindəki roluna, iqtisadiyyatın hansı sektorlarının daha çox təsirləndiyinə, iqtisadiyyatlarda müşahidə olunan daralmaların ölçüsünə və ümumi iqtisadi vəziyyətə əsaslanaraq müəyyən etmək olar.

Pandemiyanın ən intensiv olduğu ilk dövrdə ən çox təsirlənən ölkələr həm də dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malik 10 ölkə (İran və Hindistan istisna olmaqla) olmuşdur. Bu ölkələrə ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Çin, Fransa və İtaliya daxildir. Dünya tələb və təklifinin (ÜDM) 60%-i, dünya istehsalının 65%-i və dünya emal sənayesi ixracının 41%-i məhz bu ölkələr tərəfindən həyata keçirilir (Fernandes N. 2020).

Pandemiyanın ilk dəfə İtaliyada meydana çıxdığı yerin moda və tekstil sənayesinin mərkəzi olan və minlərlə Vuhan kökənli Çinli sahibkar və mühacirin yaşadığı Lombardiya bölgəsi və Milan şəhərinin olması, bundan əlavə, Almaniyada da ilk yoluxma hallarının bir Alman şirkətinin Vuhandakı fabrikindən bir işçinin

Almaniyaya işgüzar səfərlə əlaqədar gəlməsi ilə baş verməsi heç də təsadüfi hal deyil. Bu nümunələr qloballaşmanın Covid-19 pandemiyasının yayılmasında mühüm rol oynadığını göstərir (Memikoğlu O., Genç V. 2020).

Qloballaşma, informasiya, əmək və kapital ilə yanaşı, eləcə də turizmdən təhsilə, ticarətdən diplomatiyaya qədər bütün sahələrə yayıldığı üçün virusun hərəkətini asanlaşdırıb. Pandemiyanın qloballaşmaya təsiri ilə bağlı hazırda bir neçə proqnoz var. Bunlar qlobal sistemin milli dövlətlərlə əməkdaşlığının artması, qlobal quruluşun güclənməsi və qlobal sistemin islah edilərək dəyişməsidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) koronavirusun dünya ticarət statistikasını necə dəyişdirdiyinə dair dərc etdiyi hesabatla görə, qlobal ticarət dəyərləri 2020-ci ilin 1-ci rübündə 3% azalıb və 2-ci rübündə 27% azalma müşahidə olunub. Eyni zamanda hesabatla görə, qlobal ticarətin azalması Covid-19-un yayılmağa başladığı ilk dövrdən etibarən kəskin ucuzlaşan əmtəə qiymətlərindəki nəzərəcarpacaq enişlərlə müşayiət olunur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ixrac etdiyi xammal məhsullarının qiymət hərəkətiliklərini ölçən UNCTAD-a görə, sərbəst bazarda əmtəə qiymətləri indeksi yanvarda 1,2%, fevralda 8,5% və martda 20,4% ucuzlaşıb. Mart ayında yanacağın qiymətləri kəskin şəkildə (33,2%) eniş göstərmiş, minerallar, filizlər, metallar, ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalının qiymətləri 4% aşağı düşmüşdür (UNCTAD, 2020).

Ümumiyyətlə bütün dünyada iqtisadiyyatın sahələri baxımından Covid-19 pandemiyasından təsirlənən əsas sektorlar kənd təsərrüfatı və neft məhsulları olub. Pandemiyanın mənfi təsirinin nəticələrindən biri olan neft tələbi şoku neftin qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olmaqla qlobal iqtisadiyyatda ayrıca şok dalğası yaradıb. Virusun qlobal iqtisadiyyatı vurduğu bir mühitdə neft qiymətləri şoku ilə də sarsılan dünya birjalarında son illərin ən böyük enişləri yaşanıb (E.A.Cinel 2020).

İkinci dərəcəli sahə emal sənayesidir. Üçüncü yerdə duran əsas sektorlar turizm və aviasiya, təhsil, maliyyə sənayesi, qida sənayesi, səhiyyə və əczaçılıq sənayesi, daşınmaz əmlak və mənzil, idman sənayesi, informasiya texnologiyaları, media və tədqiqat sahəsidir. Qlobal səviyyədə koronavirusun yayılmasının emal

sənayesindən sonra ən çox təsir etdiyi sahənin məhz turizm sahəsi olması qlobal ÜDM-in 10%-nin turizm sektorunun payına düşməsi ilə əlaqədardır.

Pandemiyanın istehsal sektoru üzərində təsirinə 3 istiqamətdə baxmaq olar:

1. Xəstəlik dünyanın əsas istehsal mərkəzlərində (Şərqi Asiya) geniş yayıldığından və digər sənaye nəhənglərində, ABŞ və Almaniyada sürətlə yayıldığı üçün pandemiya istehsala birbaşa təsir göstərmiş və kəskin surətdə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur;

2. Təchizat zənciri daha az təsirlənən ölkələrdə istehsal sektorlarına zərər verib və bu da, ölkələrin bir-birindən ehtiyac duyduqları idxal sənaye məhsullarını əldə etmələrini çətinləşdirmiş və bahalaşdırmış, beləliklə də birbaşa tədarük şoklarını artmasına səbəb olmuşdur;

3. Məcmu tələbdə makroiqtisadi azalmalar (yəni durğunluq) səbəbindən tələb pozulmaları baş vermiş və istehlakçıların satın almada gecikmələri firmalar tərəfindən investisiyaların gecikməsinə səbəb olmuşdur.

Virusun başlanğıc nöqtəsinin Çin olması qlobal iqtisadiyyatda aralıq məhsul istehsalının tək tədarükçüyə məhkum edilməsinin nə qədər təhlükəli olduğunu üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli idi. Dünya istehsalının Çindən bu qədər asılı olması, xüsusən də aralıq məhsulların tədarükündə alternativ marşrutun olmaması qlobal iqtisadiyyatın bu qədər təsirlənməsinin ən böyük səbəblərindəndir. Çin bazara asanlıqla müdaxilə etmə qabiliyyəti sayəsində minimum xərclə istehsal gücünə malikdir. Bu üstünlüyü sayəsində Çin son illərdə dünyada liberal iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətini sındırması nəticəsində dünyada aralıq malların istehsalında lider olub (Demirdögen O., Yorulmaz R. 2020).

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

2.1. Pandemiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatında yaratdığı problemlər

Covid-19 virusu yayıldığı bütün ölkələrdə təkcə səhiyyə sahəsində deyil, bəzi sosial, iqtisadi, peşə, siyasi, etik və mənəvi nəticələrə səbəb olub. Hökumətlər epidemiyanın təsirlərini azaltmaq və epidemiyaya nəzarət etmək üçün müxtəlif müdaxilələr həyata keçirmişlər. Bu müdaxilələrə misal olaraq müəssisələrin bağlanması, beynəlxalq və şəhərlərarası gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması, tələbələrin təhsillərini uzaqdan təhsil formasında davam etdirmələri, işçilərin iş əhalinin sağlamlığını qorumaq üçün evlərindən işlərinə davam etmələri göstərilə bilər. Epidemiyanın davam etməsi təhsil-tədris sisteminin və iş həyatının davamlılığı üçün əhəmiyyətli bir problem olaraq qarşıya çıxır. Alınan bu tədbirlərlə gündəlik həyat əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənərkən, cəmiyyətlər iqtisadi çətinliklərlə üzləşir (Yusuf G.G. 2021: s.24).

Cədvəl 1: Çinin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin artım dinamikası, %-lə (2020)

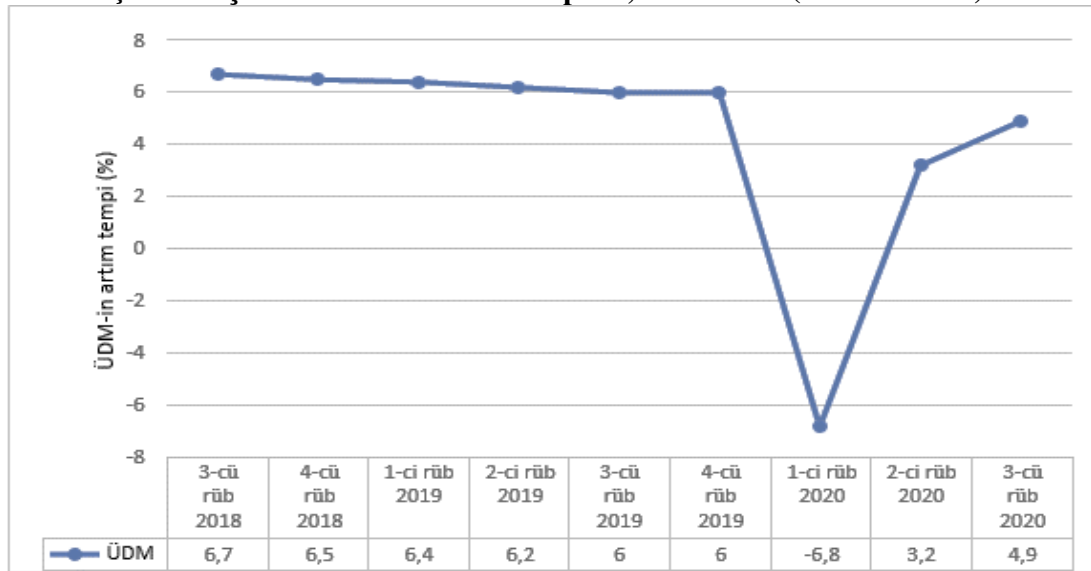
Göstərici	Yanvar-Mart 2020	Yanvar-iyun 2020	Yanvar-avqust 2020
ÇXR ÜDM artımı	-6.8	-1.5	-2.3
Böyük sənaye mənfəəti	-36.7	-12.8	1.7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	-19	-11.4	-8.6
Əsas vəsaitlərə investisiyalar	-16.1	-3.12	-0.31
Beynəlxalq Ticarət	-6.44	-0.21	-0.7
Əhalinin sərəncamında olan gəlir	0.5	2.4	3.2
Əhali xərcləri	-12.5	-5.9	-3.8
Vergi daxilölmaları	-16.4	-6	-7.5
İstehlak qiymətləri indeksi	4.4	3.9	3.5

Mənbə: “6 lessons from China's Zhejiang Province and Hangzhou on how countries can prevent and rebound from an epidemic like COVID-19, World Economic Forum” kitabına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Pandemiyanın ölkənin ÜDM-ə təsirini qiymətləndirsək, ilk rüb 2020 üzrə Çin 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq 6,8% azalma yaşadı. Ancaq 1992-ci ildə Çinin ÜDM-i cəmi 2,7 trilyon yuan idisə, 5, 2020-ci ildə yalnız birinci rübdə azalma 1 trilyon yuanı keçdi. Artıq ikinci rübdə ÜDM-in 3,2% artımı müşahidə olunub. İlk yarımil xülasəsinə əsasən, Çin ÜDM-nin dinamikasının mənfi olaraq qalmasına baxmayaraq, ikinci rübdə birinci rüblə müqayisədə canlanma tendensiyası göz qabağında idi.

2019-un axırına yaxın Çin hökuməti virusla mübarizə çərçivəsində Yeni il şənliklərinin ləğvi, karantin tətbiqləri və pandemiya xəstəxanasının tikilməsi kimi bir çox tədbirləri açıqladı. ÜST-nin koronavirusu pandemiya elan etməsindən bir həftə sonra Çin hökuməti ilk dəfə bir gündə yoluxma sayının olmadığını açıqladı. 8 aprel 2020-də ilk dəfə koronavirus səbəbiylə ölüm halları qeydə alınmadıqdan sonra regional karantin tətbiqləri ləğv edildi və normallaşma prosesi başladı. İyun ayında bəzi kiçik epidemiyalar olsa da, inkişaf etdirilən test, hadisə izləmə və təcrid prosesləri ilə epidemiya tez bir zamanda nəzarət altına alındı (Yusuf G.G. 2021: s.25).

Şəkil 1: Çinin ÜDM-in artım templəri, 2018-2020 (%-lə ifadədə).

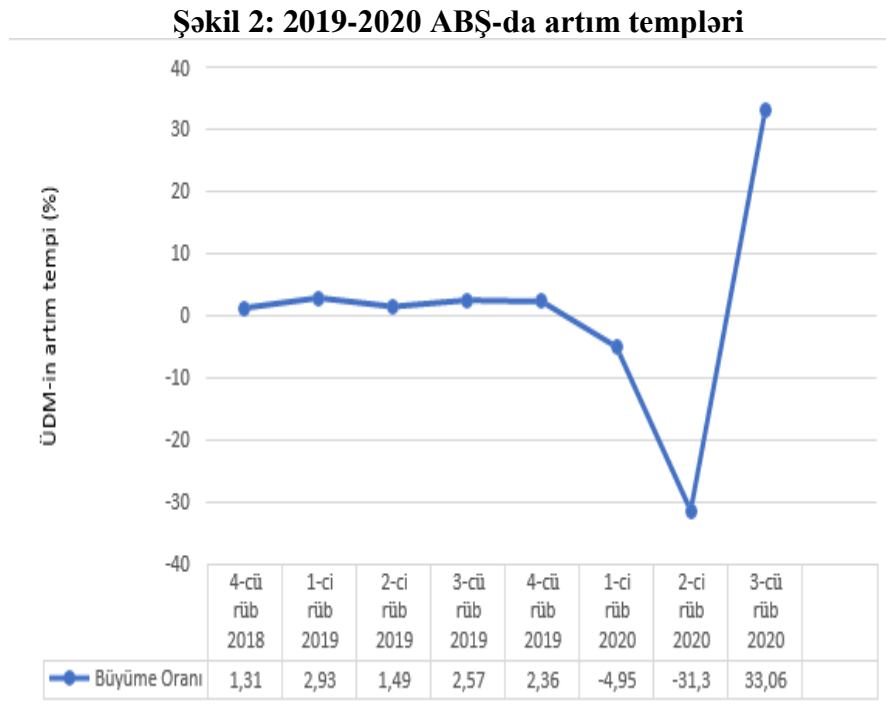
Mənbə: http://www.stats.gov.cn/english/Statisticaldata/nsdp/201508/t20150819_1232260.html linki əsasında tərtib edilmişdir.

Qərbi ölkələrinin əksəriyyəti tənəzzül və ikinci dalğa ilə mübarizə aparsa da, Çin Şəkil 1-də göstərildiyi kimi V formalı bərpaya nail olmaq üzrədir. Çin

İqtisadiyyatının bərpası əsasən sənaye istehsalının bərpası və ixrac artımı ilə bağlıdır (Foreign Policy, 2020).

Məişət elektronika məhsullarına, xüsusilə qoruyucu avadanlıqlara, tibbi cihazlara və ləvazimatlara beynəlxalq tələbatın artması ticarətdəki bu yaxşılaşmanın mənbəyi olmuşdur. Fabriklərin yenidən işə salınması ilə ilin birinci yarısında tibbi ləvazimatların ixracı 46%, noutbukların ixracı isə 9% artıb. Ölkədə pandemiya proseslərinin səngiməsi ilə sentyabr ayında ixracda 9,9%, idxalda isə 13,2% artım qeydə alınıb (Fortune, 2020).

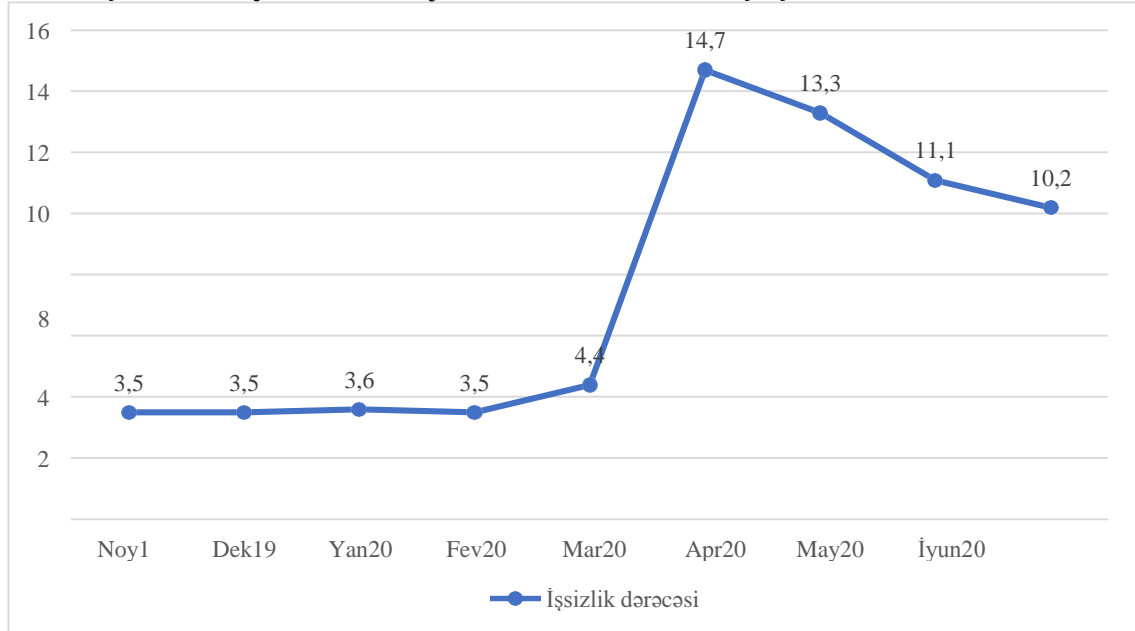
Covid-19 böhranı və pandemiyası ABŞ-da da ciddi təsirlərə səbəb olur. Virusun yayılma sürətini azaltmaq üçün bir çox müəssisə fəaliyyətlərini dayandırmaq və ya tamamilə bağlamaq qərarına gəlib. Eyni zamanda, kollektiv tədbirlərin qadağan edilməsi, ev işi sisteminin tətbiqi, məktəblərin və iş yerlərinin bağlanması kimi sosial uzaqlaşma ilə bağlı məhdudiyyətlər tətbiq edilib. Bu tədbirlərlə istehsal prosesini zəiflətməmiş və tədarük zəncirlərinin pisləşməsi səbəbindən mallara tələbat da azalmışdır (CBO, 2020).

Mənbə: OECD, <https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm>

Pandemiyadan əvvəl ABŞ iqtisadiyyatı üçün proqnoz yaxşı görünürdü. Şəkil 2-də görüldüyü kimi, 2019-cu ilin üçüncü rübündə 2,57%, dördüncü rübündə isə 2,36% böyüyən ABŞ iqtisadiyyatı, həmən il ikinci rübdə 1929-cu il Depressiyasından bəri görülməyən şəkildə, yəni 31,3% daraldı (Forbes, 2020).

Şəkil 3: Noyabr 2019 - İyul 2020 illəri üzrə ABŞ İşsizlik Dərəcələri

Mənbə: Gündəş Y.G. (2021), Covid-19 özəlində küresel salgınlarmın ekonomik etkileri, İstanbul, 145 s.

ABŞ-da pandemiyanın təsiri və virusun yoluxucu təsirini azaltmaq üçün görülən tədbirlər istehlakçı xərclərinin azalmasına səbəb olub və bir çox müəssisələrin fəaliyyətlərini azaltmasına, dayandırmasına və/və ya işçilərini ixtisara salmasına səbəb olub. Son 50 ilin ən aşağı səviyyəsi olan fevral ayında %3,5 olan işsizlik səviyyəsi, cəmi 2 ay sonrasında, aprel üçün %14,7 ilə İkinci Dünya Müharibəsindən bu yana pik həddi keçmişdir. Bu dəyişiklik 25 milyondan çox işçi ilə məşğul olan insanların sayının azalmasının və işçi qüvvəsinin sayının 8 milyondan çox azalmasının xalis təsirini əks etdirir. Əyləncə sektoru mart və aprel aylarında 17 milyon işçisinin 8 milyonunu itirərək ağır zərbə aldı (CBO, 2020).

Virusun Avropa İttifaqı iqtisadiyyatına təsiri, Çində epidemiyanı təsirini zəiflətmək üçün görülən tədbirlər səbəbiylə tədarük zəncirində yaşanan pisləşmə nəticəsində yaranan tədarük şoku idi. Avropada virusun episentri İtaliya oldu. İtaliyanın birincisi olan bütün AB ölkələrində görülən tədbirlərlə Şengen

keçidlərinin dayandırılması ilə sonrakı dövrdə xüsusilə turizm və nəqliyyat sektorlarında fabriklərin bağlanması istehsal əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Səhiyyədə və iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyin artması, əhalinin gəlirlərinin azalması ilə birlikdə tələbin daha da azalmasına səbəb oldu (Demertzis M. 2020: p.5).

Cədvəl 2: 2019-2021 Aİ ölkələrinin artımı, inflyasiya, işsizlik dərəcələri

	Artım sürəti			İnflyasiya			İşsizlik		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Avropa Birliyi	1,5	-7,4	4,11	1,6	0,72	1,33	6,71	7,72	8,62
Avrozon	1,32	-7,81	4,29	1,45	0,32	1,1	7,5	8,3	9,4
Almaniya	0,6	-5,6	3,5	1,4	0,4	1,4	3,1	4	4
Belçika	1,4	-8,42	4,19	1,44	0,45	1,42	5,48	5,92	7
Böyük Britaniya	1,47	-10,5	3,32	1,73	0,91	2,23	3,9	5,1	7,2
Fransa	1,52	-9,49	4,19	1,12	0,51	0,92	8,48	8,55	10,6
İspaniya	2	-12,42	5,48	0,7	-0,23	0,92	14,1	16,8	17,9
İtaliya	0,2	-9,94	4,13	0,63	-0,12	0,72	11	9,8	11,5

Mənbə: bu cədvəl “Дмитриева И.С. Проблемы развития международной торговли в период пандемии covid-19 // Актуальные проблемы и перспективы развития потребительского, 2022” məlumatları əsasında hazırlanıb.

Mart ayından başlayan tədbirlərlə may ayına qədər hadisələrin sayı azaldı və AB iqtisadiyyatı istehsalın dayandırılması ilə qış yuxusuna keçdi. İlk rübdə 3,3% daralmış AB iqtisadiyyatı, mart və may aylarında iqtisadi fəaliyyətlərin dayanması ilə əvvəlki rüblə müqayisədə 11,8% kiçildi, Avro Bölgəsi isə 11,4% azaldı. Bu daralma 2008 böhranında baş verən dördü birlik daralmadan təxminən dörd dəfə böyük idi.

May və iyul ayları arasında normallaşma prosesinin başlaması və hökumətin iş yerlərini və gəlirləri qorumaq üçün gördüyü tədbirlərlə AB iqtisadiyyatı qış

yuxusundan oyanmağa başladı. Xidmət və təchizat zəncirlərinin bərpası ilə təchizatda normallaşma başlandı. Sosial məsafə tədbirləri ilə komendant saatlarının aradan qaldırılması tələb tərəfində normallaşmaya başladı. Bu inkişafarla qısa müddətdə iqtisadi artım əldə edildi və AB iqtisadiyyatı üçüncü rübdə ikinci rüblə müqayisədə 12,1% böyüdü (Yusuf G.G. 2021: s.35).

2.2. Pandemiyanın dünyada istehsal və ticarət sferasına göstərdiyi təsirlər

İƏİT üzv ölkələrində sənaye istehsalı 2018-ə nisbətə növbəti ildə (2019) azalma 1 %-dən də aşağı idi. COVID-19 böhranının təsirləri güclü şəkildə hiss olunmağa başladığı üçün bu nisbət OECD üzrə 2020 martı üzrə 6%, eyni ilin apreli üzrə isə 15% aşağı düşübdür. Daha sonra normallaşma istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsi kimi may 2020-də bir qədər (4%) bərpa edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan dövrdə böhranın birinci dalğasının ən çox hiss olunduğu aprel ayında sənaye istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalan ölkələrdə may ayında bərpa daha yüksək olmuşdur (Cədvəl 3). Bununla belə, sənaye istehsalında canlanmanın davam etməsi şübhəli görünür, çünki yay aylarında COVID-19 üçün gözlənilən azalma baş vermədi (<https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=KEI&lang=en>).

Cədvəl 3: OECD və seçilmiş ölkələrdə sənaye istehsalında dəyişikliklər

Ölkələr	İllik		Aylıq			
	2018	2019	2020			
			Fevral 2020	Mart 2020	Aprel 2020	May 2020
Türkiyə	1,1	-0,5	1,8	-6,8	-30,2	17,3
Böyük Britaniya	0,4	-1,04	0,33	-4,31	-20,3	6,0
ABŞ	3,92	0,88	0,1	-4,4	-12,7	1,4
G7	2,3	-0,9	0,1	-7,8	-14,6	4,0
OECD - Avropa	1,5	-0,5	0,4	-9,8	-19,9	12,2
OECD - Toplam	2,3	-0,35	-0,1	-6,1	-15,0	4,0

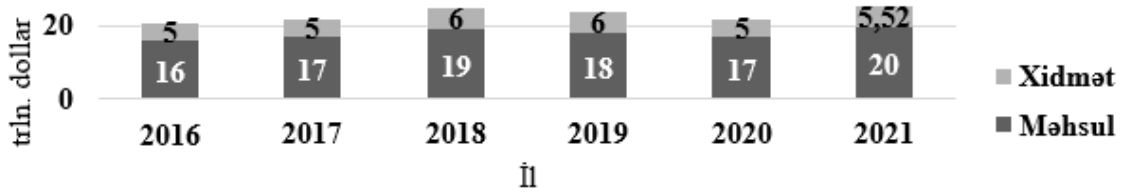
Mənbə: <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=KEI&lang=en>

Qloballaşmanın təbii nəticəsi olan istehsalın beynəlmilləşməsi fenomeni ilə əlaqədar sənaye istehsalının azalmasının mənfi təsirləri milli sərhədlər daxilində qalmamış, bir çox məhsulların beynəlxalq tədarük zəncirinin qırılmasında lazımlı

faktor olaraq formalaşmışdır. İstehsalını öz ölkəsində davam etdirmək istəyən, lakin istehsalda istifadə olunan xam və ya yarı bitmiş məhsulların bir hissəsini idxal edən müəssisələr idxal etdikləri ölkələrdəki tədarükçülərin istehsal etməmələri və ya azaltmaları və beynəlxalq daşıma xidmətlərində yaşanan problemlər səbəbindən istehsallarını azaltmalı və ya tamamilə dayandırmalı oldular.

Dekabrın axırları 2019-dan başlayan koronavirus infeksiyasının yaratdığı pandemiya cəmiyyətin bütün sahələrində qlobal dəyişikliklərə səbəb olub. Dünyada elə bir insan qalmadı ki, COVID-19-un nəticələrini, o cümlədən bir çox ölkələrin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərdən yaşamasın. Həyatın adi ritmi təhlükəli infeksiyanın yayılması ilə bağlı yeni qadağalar və qanunvericilik aktlarının sonsuz gözləntilərinə çevrildi və bu, bütün ölkələrin xarici-daxili ticarət-iqtisadi əlaqələrinə ciddi təsir göstərdi (Портанский А.П. 2020: с.26).

Şəkil 4: Dünya mal və xidmətlərin ticarəti, 2016-2021, trilyon dollarla

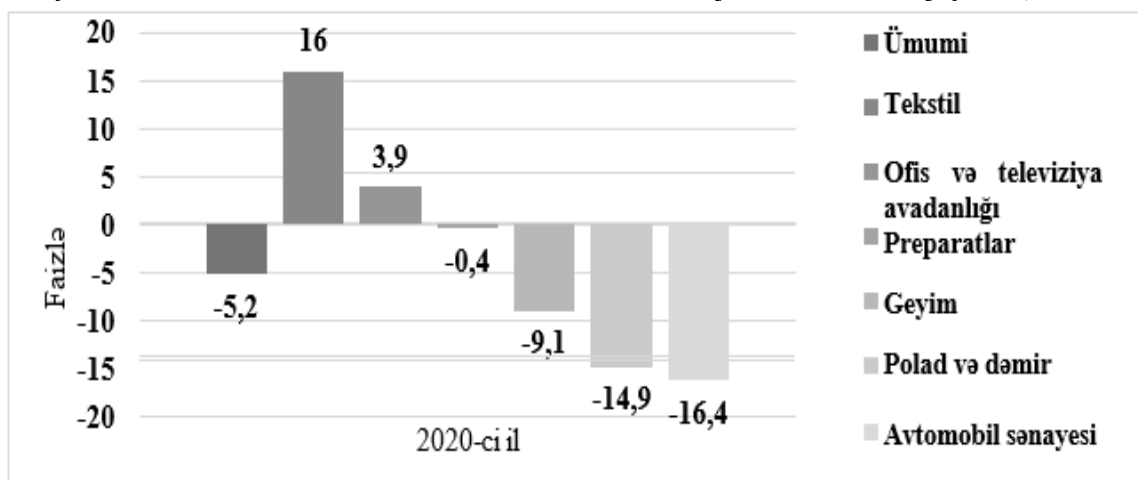
Mənbə: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2021_e/wts2021_e.pdf

Şəkil 4-də ÜTT-nin statistik hesabatında təqdim olunan dünya mal və xidmətlərin ticarəti haqqında məlumatlar göstərilir (2019-2021). Qlobal əmtəə və xidmət ticarəti ticarət, turizm, nəqliyyat, kütləvi tədbirlər və s. üzrə tətbiq edilən məhdudiyyətlər səbəbindən 2 trilyon dollara yaxın (8,4%) enib. Bununla belə, daha uzun dövrü (2016-2020) təhlil elədiyimizdə dünya mal və xidmətlərin ticarətində 1 trilyon dollar ətrafında (4,8%) artım olduğu görünür.

Bu artım dünya ticarətinin səviyyəsinin hələ pandemiya başlamazdan əvvəl 2018-ci ildə olduğu səviyyəyə qayıtması demək deyil, qlobal iqtisadiyyatın vəziyyətini müsbət səciyyələndirir. Məhdudiyyətlərin tətbiqindən sonra, əsasən, 2020-ci ilin yanvar-mart aylarında dünya mal və xidmətlərin ticarəti 2018-ci illə müqayisədə 3 trilyon dollar itirib.

Ölüm hallarının, eləcə də COVID-19-a yoluxanların sayının azalması iqtisadi fəallığın sahə göstəricilərini get-gedə qaldırmağa başlayır.

Şəkil 5: 2020-ci ildə istehsal olunan malların dünya ixracında dəyişiklik, faizlə

Mənbə: Дмитриева И.С. 2022: с.357.

COVID-19 yalnız dərman vasitəsi ilə müalicə oluna bilən və ciddi nəticələrə səbəb ola bilən xəstəlik olduğundan, 2020-də bu kateqoriyadan olan satışların 16,5% artması təəccüblü deyil. Həmçinin, fərdi qoruyucu vasitələrin (tibbi maskalar (11,9%), əlcəklər (17,3%), dezinfeksiyaedici vasitələr və s. (5,5%) dövriyyəsində demək olar ki, 50% əhəmiyyətli artım qeydə alınıb. Qısa müddətdə dünyada xüsusi covid xəstəxanaları açılıb, onlar üçün süni ağciyər ventilyasiyası cihazları, rentgen və flüorografiya cihazları, PCR testləri alınıb (2020-ci ildə satış artımı 3,4%). 2 il ərzində tibbi avadanlıqların satışının sayı 13,0 faiz artıb. Ümumilikdə, tibbi mallar sahəsi 2019-cu ildə 4,7%, 2020-ci ildə 16,3% artıb.

Pandemiyadan ən çox zərər çəkən digər ticarət xidmət sahələrinə nəzər salaq. Belə ki, tikinti sənayesi 18%, mədəni-əyləncə xidmətləri sahəsi 14% geriləyib. Dünya biznes ticarətinin inkişafının digər sahələrində kütləvi məhdudiyyətlərin yaradılması o qədər də əhəmiyyətli təsir göstərməmişdir, məsələn, əqli mülkiyyətin dövriyyəsi (tibbi fəaliyyətlə bağlı olmayan elmin inkişafı) 5% azalmışdır. Beləliklə, COVID-19 pandemiyası asudə vaxtların, sənaye məhsullarının, eləcə də mal ticarətinin kəskin azalmasına səbəb olub. Bir çox təşkilat müəssisələrin kütləvi iflasının başlanğıcını və dünya ticarət bazarının dağılmasının başlanğıcını qoyan

ciddi problemlərlə üzləşdi. Amma eyni zamanda, tibbi məhsulların satışı, onlayn ticarət və telekommunikasiya avadanlıqlarının satışı sahəsində ciddi artım müşahidə olunur (Дмитриева И.С. 2022: с.360).

Cədvəl 4: 2020-2021-ci illərdə müəyyən növ xidmət, mal üzrə ticarətin rüblük dinamikası, dövrlər üzrə % ilə dəyişmələri.

Malların/xidmətlərin növləri (2020 ayları)	1	2	3	4	2021/1
Məhsulların ümumi ticarəti	-5,0	-21,0	-6,0	+2,0	+14,0
Kənd təsərrüfatı məhsulları	0,04	-5,02	+2,0	+6,0	+11,0
Təbii ehtiyatlar	-7,0	-43,0	-26,0	-19,0	+9,0
Sənaye məhsulları	-6,0	-18,0	-3,0	+6,0	+16,0
Ümumi kommersion xidmətləri	-6,0	-30,0	-25,0	-17,0	-9,0
Transport	-6,0	-29,0	-23,0	-14,0	0,0
Sərnişin daşımaları və turizm	-23,0	-81,0	-68,0	-68,0	-62,0
Digər kommersion xidmətləri	+1,22	-6,03	-2,9	+2,1	+6,3
Məhsulların dövriyyəsi ilə bağlı xidmətlər	-6,0	-20,0	-14,0	-9,0	-3,0

Mənbə: Ерохин В.Л. 2021: с.14.

Pul ifadəsində II rüb 2020 üzrə istehsal olunmuş malların qlobal ticarətinin dəyəri illik müqayisədə 18% azalıb. Lakin I rüb 2021 üzrə ticarət həcmi həmən dövr 2019-la müqayisədə 16% artıbdır (Cədvəl 4). Bu artım templəri ümumi ticarətin dinamikasına geniş şəkildə uyğundur, çünki dəyər üzrə sənaye məhsulları qlobal ticarətin əsas hissəsini təşkil edir (2020-ci ildə 73%). Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti sənaye malları ticarətindən daha az dərəcədə azalıb, 2021-ci ilin yanvar-mart aylarında isə hətta 11% artıb.

2020-ci ilin ikinci rübündə neft və digər təbii sərvətlər ticarətində kəskin 43% azalma və o vaxtdan bəri qismən bərpa bir sıra sənaye sahələrinin (məsələn, hava nəqliyyatı) dayanması səbəbindən tələbin azalması ilə əlaqədardır. Bu, ehtiyatların mövcudluğunda (neftin dünya qiymətinin 2020-ci ildə mənfi dəyərlər zonasına çıxması halında) resursların dünya qiymətlərinin kəskin azalmasına səbəb oldu.

Pandemiya zamanında neft hasilatçısı dövlətlərin ixrac gəlirləri azaldı, lakin 2021-ci ilin əvvəlinə bütün regionlarda ildən-ilə artım müşahidə edildi (Худжагов М.Б. 2021: с.77).

2.3. Koronavirus pandemiyası dönməndə dünyada xidmət sektorunun vəziyyəti

Koronavirus pandemiyası zamanı xidmət sektoru da sözsüz ki, ziyansız ötüşməyə bilməzdi. Bir çox müştəri ilə canlı ünsiyyət və təmas tələb etməyən xidmət sahələri uzaqdan iş prinsipinə keçsə də, bəzi sahələrdə bu təəsüflər olsun ki, mümkün olmadığından demək olar ki həmin sahələr çökdü. Gəlin öncə turizm, sonra isə maliyyə sektorundan daha ətraflı danışaq.

Pandemiya səbəbilə yaranan məhdudiyyətlərdən ən çox turizm sahəsi zərər çəkdi. Təkcə 2020-də turizm biznesində ümumi azalma 81% olub. O ilədək turizm sektorunda maksimum azalma 2008 böhran vaxtlarında alınan təyyarə biletlərinin sayının kəskin azalması qeydə alınmışdı və bu dövrdə turizm sənayesində azalma cəmisi 18% olub. Göstərici 2020-dəkindən 4.5 dəfə fərqlənir (aşağıdır). 2020-ci ildə turizmin qlobal azalmasına təkcə qlobal deyil, həm də regional miqyasda hava, dəmir yolu və digər nəqliyyat növləri üçün sərhədlərin tamamilə bağlanması səbəb olub.

Epidemiyalarla turizm arasında olduqca sıx əlaqə var. Xəstəliklərin turizm hərəkətləri səbəbiylə meydana gələn ölkədən başqa bölgələrə keçməsi mümkün olsa da, epidemiyanın yayılması ilə yoluxma riskini önləyən tədbirlər turizm hərəkətlərinə mənfi təsir göstərdi. Daha əvvəl bir çox epidemiyalara şahid olan dünya iqtisadiyyatları üçün COVID-19 pandemiyası, onun təsirləri və yayılması baxımından bundan əvvəlkilərdən xeyli fərqlənir.

Çində başlayan və sürətlə bütün dünyaya yayılan COVID-19 pandemiyası bütün sənayelər üçün iqtisadi sarsıntılar yaratsa da, onun turizm sənayesinə təsiri digər sənaye sahələri ilə müqayisədə kifayət qədər kəskin fərqlənir. Ölkələr tərəfindən tətbiq edilən milli və beynəlxalq səyahət məhdudiyyətlərinin başlaması ilə turistlərin axını dayandı və turizm sənayesi ani və qeyri-müəyyən mövsümöncəsi

böhranla üzləşdi. Bütün bu təsirləri nəzərə alaraq, araşdırmanın bu hissəsində alınan ehtiyat tədbirləri və proqnozlar yer alır, daha sonra epidemiyanın turizm sənayesinə təsiri baxımından qiymətləndirmə aparılır (Çetin G. 2020: s.92).

Koronavirus infeksiyasının yayılması insanların gündəlik həyatında düzəlişlər edərək, onları vərdişlərini dəyişməyə, öz və başqalarının sağlamlığına əvvəlkindən daha ehtiyatla yanaşmağa məcbur edib. Bu gün dünyada turizmin inkişafı problemi kəskindir, çünki turizm sənayesi onun ən böyük sektorlarından biri olmaqla qlobal iqtisadiyyatda öz mövqeyini möhkəmlətməmişdir. Turizm sayəsində bütün dünyada vəsaitlər paylandı, insanlar fəal səyahət etdikcə, ölkələrin iqtisadiyyatına dəstək oldular (Адмакина К.А. 2022: с.96).

Turizmin inkişafı, eləcə də turizm fəaliyyətinin həyata keçirildiyi ərazilərin inkişafı əsasən turizm sənayesində xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan subyektlərin rəqabət qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatında mühüm sənaye sahəsi kimi ölkənin turizm sahəsində iqtisadi qüdrətinin səviyyəsini ÜDM-də turizmin payı prizmasından müəyyən etmək olar. Cədvəl 5-dəki və Şəkil 7-dəki nümunədən istifadə edərək turizmin dünya ÜDM-ə verdiyi töhfəni nəzərdən keçirək.

Cədvəl 5: Turizm, səyahət və turizmin dünya üzrə ÜDM-ə ümumi töhfəsi, real artım tempi 2016-2020

İl	%	Mütləq artım, % (zəncir metodu).
2016	10.14	-
2017	10.3	0.2
2018	10.42	0.1
2019	10.47	-
2020	5.56	-4.9

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1099933/travel-and-tourism-share-of-gdp/>

2019 üzrə sənaye turizminin inkişafı 10,47%, 2020-ci ildə isə pandemiyanın infeksiyası 5,56%-ə qədər artıb. 2021-ə qədər, 2020-də turizm sektoru üçün COVID-

19 pandemiyası və miqyası 185 ölkəni əhatə edir. 2019-cu ildə turizm sektorlarından birdəfəlik gəlir əldə edib, ABŞ-da 1,7 trln dollar məbləğində vəsait ayrılıb (ümumi ixracdan 6,8%, mikro ixracdan 27,4%). COVID-19 və beynəlxalq turizm fəaliyyətinə davam edən məhdudiyyətlər səbəbindən səyahət və turizm sənayesi təxminən 4,5 trilyon dollar itkiyə məruz qalıb. Onun ÜDM-ə global töhfəsi 2019-cu illə müqayisədə 49,1% azalaraq 2020-ci ildə ÜDM-in 3,7% azalması ilə müqayisədə cəmi 4,7 trilyon dollara çatıb (ПАВЛЮК В.П. 2022: с.142).

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhran bütün dünya iqtisadiyyatını bürümüşdür. Hər bir ölkə koronavirusun öz maliyyə və iqtisadi sisteminə mənfi təsirini birbaşa və ya dolayısı ilə hiss edib. COVID-19 səyahət və turizm sektorunu darmadağın etsə də, bütün dünyada tullantıların idarə edilməsi, iqlim neytrallığı, inklüzivlik və psixi rifahın inkişafından başlayaraq iqlim, ekoloji və sosial məsələlər haqqında da düşünməyə ehtiyac var. İqlim böhranına COVID-19-a eyni təcili və canlılıqla cavab verməliyik və çünki sabahın səyahətçiləri bunu tələb edəcəklər (Global economic impact & trends, WTTC: 2021).

Cədvəl 6: Beynəlxalq turistlərin gəlişi, % dəyişməsi

Müddət	Dünya	Avropa	Asiya-Sakit Okean ərazisi	Şimali və Cənubi Amerika	Afrika	Yaxın Şərq
Yanvar-May 2021 - 2019un müvafiq dövrü ilə müqayisədə	-85,4	-84,7	-95	-71,9	-81	-82,6
Yanvar-May 2021 - 2020-nin müvafiq dövrü ilə müqayisədə	-65,1	-63,1	-86,2	-46,9	-66,2	-63,5
2020-ci il 2019-cu illə müqayisədə	-72,8	-68,4	-84,2	-68,1	-74,2	-74

Mənbə: bu cədvəl “Амирова Л.Э., 2022” əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 6-dəki məlumatlara əsasən, 2019-cu il pandemiyadan əvvəlki ilə müqayisədə aprel ayında turist səfərlərində 86%, may ayında isə 85% azalma

müşahidə olunur, çünki bəzi ölkələr səyahət məhdudiyyətlərini təcridən qaldırmağa başladılar. Bundan əlavə, turistlərin gəlişində ən böyük azalma 2021-ci ilin ilk beş ayında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 95% azalma ilə Asiya-Sakit Okean regionundadır. Reytingdə 2-ci yeri 85%-lə Avropa, ardınca Yaxın Şərq (-83%) və Afrika (-81%), Şimali və Cənubi Amerika (-72%) tutur. Asiya-Sakit Okean 2020-ci il turizm və səyahət işləri reytingində 55%-dən çox və ya 151 milyon nəfərlə 1-ci yerdə qərarlaşıb. Səyahət və turizm ÜDM-in Cənubi Asiyada 36,5%-dən Şimal-Şərqi Asiya və Mərkəzi Asiyada 56,4%-ə qədər azalması ilə iqtisadi göstəricilər subregionlar arasında olduqca qeyri-sabit olmuşdur (Амирова Л.Э., 2022: с.3-4).

COVID-19 pandemiyasının turizm bizneslərinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün turizm sənayesi işçiləri hökumətlərinin iqtisadi stimullaşdırıcı paketlərindən tam yararlanmalı və müştərilərini qorumalıdır. Onların arasında:

- səyahət məhdudiyyətlərinin təcridən aradan qaldırılması və turizm müəssisələri ilə sıx əməkdaşlığın qurulması;
- təhlükəsiz səyahət etmək və bazarlarının diversifikasiyasını təşviq etmək üçün səhiyyə sistemi tərəfindən hazırlanmış yeni tibbi protokolların tətbiqi;
- səyahətçilərin səyahətin təhlükəsizliyinə inamının bərpası və yeni təhlükəsiz xidmətlərə tələbin stimullaşdırılması (əsasən dəbdəbəli turizm sistemində);
- bütün gələnlər üçün iki həftəlik karantinə riayət edilməsi.

Maliyyə sektoru. COVID-19 pandemiyasından əvvəl maliyyə institutları iki problemlə üzləşdi. Birinci maliyyə, maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin azalması və ya likvidlik itkisinin öhdəsindən gəlmək və yumşaltmaq. İkinci əməliyyat, biznes xidmətlərinin göstərilməsi üçün resursların (işçi qüvvəsi, texnologiya, avadanlıq və məlumat) çatışmazlığı riskini azaltmaqdır. Maliyyə sektorunun səlahiyyətliləri hər iki məsələdən narahatdırlar, çünki maliyyə institutlarının reaksiyası iqtisadiyyatı dəstəkləyən maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün təsir göstərir. Bir sıra səlahiyyətli orqanlar bu problemləri həll etmək üçün maliyyə institutlarına kömək etmək üçün mövcud tənzimləyici bazaya yeniliklər daxil olmaqla tövsiyələr veriblər.

Bu tövsiyələr adətən biznesin davamlılığı planının “hazırlanma” və “cavab vermə” mərhələlərinə aiddir və aşağıdakı kateqoriyalara aiddir (Баєтoвa Д.Р. 2021: с.125):

- müştərilərin və işçilərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- pandemiya ssenarisi üçün fəvqəladə hallar planlarının uyğunluğunun təhlili;
- telekommunikasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi və kiber davamlılığın təkmilləşdirilməsi;
- kritik əhəmiyyətli maliyyə işçilərinin müəyyən edilməsi;
- mühüm üçüncü tərəf xidmət təminatçıları ilə koordinasiya;
- daxili və xarici tərəflərlə aydın əlaqə saxlamaq.

Son 20 ildə bank sektoru artan mobil və internetin nüfuzu, eləcə də müştərilərin texnoloji bilikləri hesabına sürətlə inkişaf edib və banklara müasir texnologiyaların sürətlə mənimsənilməsinə şərait yaradıb. COVID-19 pandemiyası və qlobal iqtisadiyyatda geniş yayılmış epidemioloji məhdudiyyətlər nəticəsində yaranan sonrakı böhran kontekstində bank xidmətləri və xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması xüsusilə bank sektoru üçün tələbata çevrilir. COVID-19 pandemiyası həm də istehlakçıların davranışını dəyişdirərək, onları yeni alətlər və texnologiyaları nəzərdən keçirməyə və qəbul etməyə sövq edir. 2019-cu ildə bank müştərilərinin təxminən 67%-i bank ofislərinə şəxsən baş çəkməyə üstünlük verdiyi halda, mövcud tendensiyalar göstərir ki, banklar tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal transformasiya, eləcə də müştəri davranışındakı dəyişikliklər filialların bağlanma sayının artmasına səbəb olacaq: nəticədə filiallarda bank xidmətlərinin universallaşması artacaq (Волков И.С. 2021: с.2-3).

Bank sistemi yeni çağırışlara uyğunlaşmalı olan ilk sistemlərdən biri idi. Əvvəlki böhranlardan (xüsusən də qlobal maliyyə və Avropa borc böhranlarından) fərqli olaraq, koronavirus böhranı iqtisadi sistemdə başlamadı, lakin şübhəsiz ki, onun maliyyə komponenti şokların təsirini yumşaltmaq üçün vacibdir, lakin bu maliyyə institutları üçün davamlı və sabitdir. Banklar 10 ildən artıqdır ki, aşağı faizli seqmentdə fəaliyyət göstərirlər ki, bu da xalis faiz marjalarının aşağı düşməsi, monitoring üçün stimulların zəifləməsi və kreditləşdirmə standartlarının saxlanması

səbəbindən onların mənfəət marjalarına mənfi təsir göstərir. Bu, xüsusilə ödəmə müddətlərinin və xalis faiz gəlirlərinin transformasiyasından daha çox asılı olan qurumlar üçün özünü göstərir (Маношкина О.А. 2021: с.84).

Banklar, xüsusən də özlərini ərazi və filial yönümlü kimi göstərənlər, heç vaxt strateji prioritet olmayan kanallardan (rəqəmsal, uzaqdan, uzaqdan, mobil) istifadəni təşviq etməlidirlər. Aydın ki, bu, asan məsələ deyil, kifayət qədər mürəkkəb və bir qədər də baha başa gəlir, lakin bu mərhələni dəf etmək lazımdır ki, fiziki təmasların məhdud olduğu, rəqəmsal texnologiyaların yeni, geniş imkanlar açdığı bir vaxtda bank qurumu müştəriləri ilə real yaxınlıq nümayiş etdirə bilsin. Əməliyyat davamlılığı və işin davamlılığının idarə edilməsi texnoloji innovasiyaların təmin edilməsi bankların işinin davamlılığının təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Robot texnikasının və ya süni intellektin və mobillik həllərinin aktivləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi kritik proseslərə tətbiq edilərsə, kadr çatışmazlığı zamanı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa imkan verəcək.

Beləliklə, yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata və bank sektoruna təsiri çox böyükdür, vəziyyətin inkişafı ilə əlaqədar onun növbəti nəticələrinin olacağı da aydındır. Rəqəmsal və texnoloji sahələrlə əlaqələr qurmaq, öz ekosistemimizi yaratmaq və perspektivli sənaye və fəaliyyət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəni genişləndirməyə diqqət yetirmək lazımdır.

2020-ci ildə COVID-19 sığorta sənayesinə müxtəlif təsirlər göstərdi. İlk dəfə olaraq sığorta şirkətləri tərəfindən bir çox məsələlər qaldırıldı: həm işçilərin, həm də bütövlükdə şirkətin fasiləsiz fəaliyyətindən tutmuş, müştərilərə xidmət məsələlərinə və gələcək inkişaf planlarına qədər. COVID-19-un qəfil ortaya çıxması sığortaçıların qarışıq reaksiyalarına səbəb olub. Pandemiya həm işəgötürənlərə, həm də sığorta xidmətlərinin istehlakçılara təsir göstərmişdir. Hər kəsin təkə sığorta sahəsi ilə deyil, bütövlükdə cəmiyyət və iqtisadiyyatla bağlı özünəməxsus problemlə məqamları olub (Нестерова М.С. 2021: с.36).

Əksər sığortaçıları dəyişən mühitə kifayət qədər tez uyğunlaşdılar, lakin bəzi şirkətlər hələ də böyümə və gəlirlilik qarşısında maneələrlə üzləşirlər. Pandemiya

sığorta bazarına ən çox 2020-ci ilin birinci yarısında təsir etdi. Bir çox sığortaçılar müxtəlif tədbirləri ləğv etməli, həmçinin işçilərə kompensasiya ödəməli oldular. Əksər təşkilatlar pandemiyanın başlanmasına kifayət qədər tez reaksiya verdi və işin davamlılığını təmin etmək və müştərilərə yardım göstərmək üçün dərhal tədbirlər gördü. PeriStrat analitikasına görə, sığorta şirkətlərinin pandemiya nəticəsində itkilərinin ümumi məbləği, itkilərin məbləğinin 30-80 milyard dollar arasında olduğunu bildirilir (<https://www.acra-ratings.ru/research/2113/>).

III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI İLƏ APARILAN İQTİSADI MÜBARİZƏ VƏ GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

3.1. Beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində görülən tədbirlər

Normal vaxtlarda və ya lokallaşdırılmış böhranlarla məşğul olarkən, Beynəlxalq Təşkilatların rolu ictimai etimadın yaradılmasında və hökumətlər, o cümlədən digər beynəlxalq aktorlar üçün bərabər şərait yaratmağa çalışmaqda çoxtərəfliliyin əhəmiyyəti yaxşı başa düşülür və qəbul edilir. COVID-19 miqyaslı ictimai səhiyyə fəvqəladə hallarına cavab verərkən və onlardan sağalarkən, bu təşkilatlar ictimai etimadın yaradılmasında və qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır və bunu yaxşı idarəetmə və qanunun aliliyi prinsiplərinə riayət etməklə edə bilirlər. Qlobal sağlamlıq böhranlarına beynəlxalq reaksiyalarda inam yaratmaqla yanaşı, yaxşı idarəetmə və qanunun aliliyi standartlarına uyğunluğun gələcək böhranlara daha yaxşı, beynəlxalq səviyyədə koordinasiya edilmiş reaksiya ilə nəticələncəyi gözlənilir. Yaxşı idarəçilik və qanunun aliliyinə dair konseptual çərçivəni və bunların İT-lər üçün nə üçün vacib və arzuolunan olduğunu təmin edən girişdən əlavə, Forum aşağıdakı mövzularda yeddi töhfəni bir araya gətirir: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Təşkilatı, Dünya Bankı (DB), Avropa İttifaqı (Aİ) və beynəlxalq insan hüquqları qurumları.

COVID-19 böhranı şəraitində sosial müdafiə siyasəti beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən üstünlük təşkil edib. BMT, BƏT, Dünya Bankı və UNİCEF kimi əhəmiyyətli iri təşkilatlar, eləcə də GIZ (Almaniya) və FCDO (Xarici, Birlik və İnkişaf Ofisi, Böyük Britaniya) kimi milli inkişaf agentlikləri anlayışlar, modellər, təhlillər və məlumatlar təqdim etmiş və tədbirlər həyata keçirmişlər. Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün Universal Sosial Müdafiə üzrə Qlobal Tərəfdaşlıq (USP 2030, o cümlədən beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları) kimi qlobal təşəbbüslər də fəal olmuşdur. 2020-ci ildə sosial müdafiənin maliyyələşdirilməsinin daxili payı aşağı gəlirli ölkələrdə sıfıra yaxın, aşağı və orta

gəlirli ölkələrdə 37%, yüksək gəlirli ölkələrdə 47% və yüksək gəlirli ölkələrdə 100% olmuşdur.

200-dən çox vətəndaş cəmiyyəti təşkilatını özündə birləşdirən Sosial Müdafiə Mərtəbələri üzrə Qlobal Koalisiya (2020) ən çox ehtiyacı olan ölkələr üçün Qərb və ümumilikdə Şimal tərəfindən maliyyələşdiriləcək Qlobal Sosial Müdafiə Fondunun yaradılmasına çağırır.

COVID-19 böhranı bir çox BMT kontekstində insan hüquqları problemi kimi müəyyən edilmişdir. BMT-nin böhranla bağlı ümumi sənədində deyilir: “insan hüquqları cavab tədbirləri və bərpa üçün vacibdir” (BMT, 2020).

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində dövlətlər arasında, bu təşkilatlarla beynəlxalq təşkilatlar arasında münasibətləri nəzərə alsaq, ən azı üç halda yaxşı idarəetmə və qanunun aliliyi standartlarına uyğunluq məsələləri yarana bilər (cədvəl 7):

Cədvəl 7: Beynəlxalq hüquq çərçivəsində idarəetmə və qanunun aliliyi standartlarına uyğunluq halları

1.	Dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlərdə, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi.
2.	Beynəlxalq təşkilatlar sahədə öz fəaliyyətlərini həyata keçirdikdə.
3.	Beynəlxalq təşkilatların daxili əməliyyatlarında, idarə edilməsində və fəaliyyətində.

Mənbə: https://brill.com/view/journals/iolr/18/3/article-p293_293.xml.

Üç perspektiv bir-biriləri ilə əlaqəlidir. Bir tərəfdən Beynəlxalq Təşkilatların bütün fəaliyyəti son nəticədə dövlətlərin razılığından asılıdır və Beynəlxalq Təşkilatlar onlara cavabdehdir. Digər tərəfdən, üzv dövlətlərin razılığı ilə müəyyən Beynəlxalq Təşkilatların institusional və səlahiyyətlərinə aid xüsusiyyətləri onlara daha yüksək dərəcədə muxtariyyət və müstəqillik, o cümlədən standartların müəyyən edilməsi və idarəçilikdə qanunun aliliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı imkan verir.

Dövlətlər daxilində və beynəlxalq təşkilatlar daxilində institusional struktur və güc münasibətləri ilə bağlı nəzərəcarpacaq fərqlər olsa da, yaxşı idarəetmə və qanunun aliliyi standartlarının beynəlxalq səviyyədə tərcüməsi və tətbiqi həm mümkündür, həm də arzuolunandır. İlk addım olaraq, qanunun aliliyi tək-cə milli konstitusiyalarda deyil, həm də beynəlxalq sənədlərdə təməl hüquqi dəyər və konstitusiyaya uyğunluq prinsipi kimi tanınıb.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin preambulasında deyilir ki, “İnsanın son çarə olaraq tiranlığa və zülmə qarşı üsyana müraciət etmək məcburiyyətində qalmaması vacib olduğu halda, insan hüquqlarının qanunun aliliyi ilə qorunması vacibdir”. Avropa Şurasının Əsasnaməsində qanunun aliliyi fərdi azadlıq və siyasi azadlıqlarla yanaşı, “demokratiyanın əsasını təşkil edən prinsiplər”dən biri kimi qeyd olunur. Avropa İttifaqı haqqında Müqavilədə bərabərlik, azadlıq, demokratiya və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşı, Birliyin əsas dəyərləri sırasına daxil edilmişdir. Bu cür mənbələrdə yalnız konsepsiyaya istinadlar olsa da, qanunun aliliyinin işçi tərifləri müvafiq təşkilatların əsas institutları tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Sosial təminat hüququ, digər insan hüquqları kimi, BƏT-in “Hamı üçün sosial təminat” kampaniyası (BƏT, 2003) və 2016-cı ildə USP 2030 tərəfindən yenilənmiş, dünya miqyasında bütün insanlara aid olan universal hüquq kimi elan edilmişdir. Daha dar, daha az konsensual anlayışda universalizm, sabit faiz dərəcələri ilə sınaqdan keçirilməyən (və töhfə verməyən) proqramları ifadə edir. Hər iki universalizm anlayışı aşağıda göstərildiyi kimi COVID-19 böhranı ilə bağlı müzakirələrdə rol oynayır.

Beynəlxalq maliyyə və iqtisadi təşkilatlar fəvqəladə halları qəbul edərək, COVID-19-un maliyyə və nəzarət nəticələrini aradan qaldırmaq üçün addımlar atmışlar, bunlardan başlıcaları (Cозаева Ф.Х. 2021: с.314):

- BCBS (Blue Cross Blue Shield) 2017-ci ilin dekabrında tamamlanan Bazel III standartlarının tətbiqi üçün vaxt qrafikini və nəticələrin minimum səviyyəsi üçün

müşayiət olunan keçid mexanizmlərini (bazar riski çərçivəsinə yenidən baxılmış və açıqlama tələbləri) bir il uzadıb;

- BCBS və Beynəlxalq Qiymətli Kağızlar Komissiyaları Təşkilatı (IOSCO) mərkəzləşdirilməmiş klirinq törəmələri üçün marja tələblərinin həyata keçirilməsinin son iki mərhələsini tamamlamaq üçün son tarixi bir il uzatmışdır;

- BCBS bankların nizamlayıcı kapital tələblərini hesablayarkən hökumət və bank istisna tədbirlərinin riskin azaldılması təsirini əks etdirməsini təmin etmək üçün texniki qeydlər dərc etmişdir. O, həmçinin gözlənilən kredit itkilərini uçota almaq üçün keçid razılaşmalarına və tənzimləyici kapital rejiminə düzəlişlər uzatmışdır;

- Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları Şurası (IASB) COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu iqtisadi qeyri-müəyyənliyin artması dövründə BMHS Maliyyə Alətlərinin tətbiqi ilə bağlı məqalə dərc etmişdir;

- IOSCO pandemiya zamanı mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi ilə bağlı sənəd dərc etmişdir.

Məlumat mübadiləsi MFS-nin dəyişən risklərinin qiymətləndirilməsinə yönəlib. Onun effektivliyinin, habelə bazarın parçalanmasına və digər yan təsirlərə hər hansı təsirin qiymətləndirilməsini asanlaşdıran sistemətik təhlillə müşayiət olunan milli siyasət reaksiyasının işlənilib hazırlanmasını təmin etmək aşağıdakı aspektləri hədəfləyir və ehtiva edir:

- Konfrans zəngləri və müxtəlif yazılı hesabatlar vasitəsilə zəifliklər və maliyyə sabitliyi riski kanalları haqqında məlumat;

- Ödəniş və bazar infrastrukturunu ilə bağlı məsələlər haqqında məlumat;

- Həyata keçirilən siyasət tədbirləri haqqında məlumat, bu məlumat beynəlxalq maliyyə və iqtisadi təşkilatlara üzv olan bütün ölkələrə verilir.

3.2. Ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən pandemiya ilə iqtisadi mübarizənin nəticələri

Çinin Vuhan şəhərində başlayan və bütün dünyanı əhatə edən, domino effekti yaradan epidemiya qlobal iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmaqda davam edir. Pandemiya prosesinin mənfi təsiri kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmət, maliyyə, təhsil, səhiyyə, turizm, idman və medianın demək olar ki, bütün sahələrində hiss olunur. Bütün bu təsirləri üç qrupa bölmək olar: tibbi, iqtisadi və sosial. İctimai sağlamlıq təsirləri, diaqnoz, karantin vəziyyəti və müalicədə çətinliklər, şübhəli və ya təsdiqlənmiş halların qeyri-adekvat təqibi, digər mövcud sağlamlıq problemləri (çarpayılar, tibbi avadanlıqlar, xəstəxanaların və həkimlərin sayı). Bundan başqa pandemiya vəziyyətinin insanları psixoloji olaraq həddən artıq yükləməsi, bəzi ölkələrdə buna nəzarətin itməsi, dərman müalicəsinin təchizat zəncirinin pozulması və tibb işçilərinin lazımi avadanlıq olmadan işləməsi riskinin yüksək olması və s. amillər daxildir (Eroğlu E. 2020: p.224).

Ölkələr Covid-19-un iqtisadi idarə edilməsində müxtəlif prioritetlər və məbləğlərlə maliyyə müdaxiləsi həyata keçirsə də, son məqsədlər işçiləri qorumaq üçün tənzimləmələr, işəgötürənlər üçün maliyyə tədbirləri, ixraca müdaxilələr və aşağı gəlirli qruplara köçürmələr irəli sürmək olmuşdur (CRS Hesabatı, 2020).

Pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı artan narahatlıqlara ilk cavab Great 7 ölkələrinin maliyyə nazirləri və mərkəzi banklarından gəldi. 3 mart 2020-ci il tarixində dərc olunan bəyannamədə iqtisadi artımın davamlı olması üçün bütün lazımi tədbirlərin görülcəyi bildirilib (CRS Report, 2020: s.46).

Kovidlə mübarizədə səhiyyə sistemlərini gücləndirmək üçün ilk müdaxilənin maliyyə dəstəyi paketləri olacağı da bildirilib. Əslində, bu açıqlamalardan sonra G7 ölkələrinin əksər mərkəzi bankları, xüsusilə FED (0,5%), ehtiyat tələblərinin azaldılması kimi bir sıra tədbirlərlə maliyyə sistemlərində likvidliyi artırmaq üçün hərəkətə keçdi. faiz dərəcələrinin aşağı salınması, banklar və biznes üçün müvəqqəti kredit imkanlarının yaradılması və kredit şərtlərinin yüngülləşdirilməsi keçmişdir (CRS Report, 2020: s.47).

Bundan əlavə, milli hökumətlər iqtisadi fəaliyyəti saxlamaq üçün müxtəlif fiskal tədbirlər qəbul etmişlər. Ümumilikdə, bu tədbirlərə ev təsərrüfatlarına birbaşa

ödənişlərin edilməsi, vergi ödənişlərinin müvəqqəti təxirə salınması, işsizlikdən sığortanın uzadılması və biznesə zəmanətlərin və kreditlərin artırılması daxildir (CRS Report, 2020).

Covid-19-a qarşı ölkələrin gördüyü maliyyə tədbirləri Cədvəl 3.1-də göstərilmişdir

Cədvəl 8 (Əlavələr):

Türkiyədə Covid-19 ilə mübarizə üç çərçivədə aparılmağa çalışılıb:

1) Bunlardan ilki - sağlamlıq, maddi-texniki təminat və şəxslərlərarası fiziki məsafə tədbirlərini əhatə edən profilaktik tədbirlərdir;

2) İkincisi, istehsalın dəstəklənməsi, vətəndaşların dəstəklənməsi, məşğulluğun dəstəklənməsi, maliyyə öhdəliklərinin təxirə salınması və sektoral həvəsləndirici siyasətləri əhatə edən iqtisadi siyasətlərdir;

3) Sonuncusu sosial dəstək siyasətləridir.

Covid-19 ilə mübarizədə həyata keçirilən iqtisadi tədbirləri fiskal siyasət, pul siyasəti və struktur tədbirləri kimi bölmək mümkündür

Cədvəl 9 (Əlavələr).

2020-ci ildə Türkiyədə bütün maliyyə dəstəyi paketinin təxminən 573,7 milyard TL (ÜDM-in 12,8%-i) təşkil etmişdir. Bunun təqribən 123 milyard TL-si (ÜDM-in 2,7%-i) Covidlə bağlı əlavə xərc tədbirləri hesabına formalaşib. Əsas dəstək tədbirlərinə daxildir:

1) Ehtiyacı olan ailələrə minimum pensiya və pul müavinətlərinin artırılması;

2) Qısamüddətli iş üçün müavinət qaydalarını yumşaltmaqla məşğulluğun qorunmasının artırılması;

3) təsirə məruz qalan sənayelər üçün azaldılmış/təxirə salınmış vergilər;

4) fərdi və korporativ gəlir vergisi üzrə təqdim etmə müddətlərinin uzadılması;

5) Yerli hökumətlərə ev təsərrüfatlarının ödənişlərinin asanlaşdırılması;

6) İlkin olaraq üç ay müddətində tətbiq olunacaq ixtisarlara qadağan edilməsi;

7) Fermerlərə dəstəyin sürətləndirilməsi;

8) Türk Hava Yollarına və təsirə məruz qalan digər təşkilatlara birbaşa dəstək daxil olmaqla, sosial yardım və həmrəylik fondlarının vəsaitlərinin artırılması;

9) Fonda həmçinin xəzinə veksellərinin emissiyası ilə maliyyələşdirilən üç dövlət bankına ÜDM-in 0,4%-i həcmində əsas kapitalın yeridilməsi tapşırılıb.

3.3. Azərbaycan Respublikasında pandemiyanın yaratdığı iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasında görülməli tədbirlər

Azərbaycan COVID-19-un fəsadlarına, ağır nəticələrinə qarşı mübarizə və pandemiyanın əhaliyə təsirini minimuma endirmək üçün əhəmiyyətli strategiya qəbul edib. Milli səlahiyyətli insanlar mərkəzli bir yanaşma ilə sözü gedən virusun əhatəsini genişlətməsinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər təklif etdi və etməkdədir. 30 yanvar 2020-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yeni koronavirus infeksiyasının ölkə ərazisində yayılmasının qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planını dərc edib. 2020-nin 27 fevralında hökumətimiz tərəfindən koronavirus infeksiyasının sərhədlərimiz çərçivəsində yayılmasına bağlı nəzərdə tutulan tədbirlərin planlaşdırılması və sistemləşdirilməsi məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin yanında uyğun qurumların yuxarı vəzifəli əməkdaşlarının birgə fəaliyyət göstərdiyi “Operativ Qərargah” ərsəyə gətirildi.

19 mart 2020-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərman imzaladı: bu, “Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman idi. Sərəncama əsasən, ölkədə koronavirusla mübarizə tədbirlərinə maliyyə yardımı göstərmək məqsədilə Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Xüsusi Fondu yaradılıb. Prezidentin Ehtiyat Fondundan Fonda təqribən 12 milyon ABŞ dolları ayrılıb.

Əlavə olaraq yeddi modul tipli xəstəxananın tikintisi planlaşdırılır. Azərbaycan qlobal koronavirus pandemiyası ilə mübarizədə növbəti addım olaraq yerli üz maskalarının istehsalına başlayıb. Yerli istehsal tibbi maskalarla yanaşı, birdəfəlik qoruyucu geyimlər, dezinfeksiyaedici maddələr və dezinfeksiyaedici vasitələr də istehsal edir. Azərbaycan hökuməti həmçinin COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə və virusdan zərər çəkmiş dövlətlərlə həmrəylik nümayiş etdirmək üçün qlobal

səylərin bir hissəsi olaraq ÜST-ə 5.000.000 dollar məbləğində ianə eləyib. ÜST-nin Qoşulmama Hərəkətinin (QHH) hazırkı sədri kimi Azərbaycan tərəfindən ən çox zərər çəkmiş Qoşulmama Hərəkəti ölkələrinə dəstək məqsədilə əlavə 5 milyon ABŞ dolları ianə edilib.

Həyata keçirilmiş iqtisadi tədbirlər çərçivəsində:

1. Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına və məşğulluğa mənfi təsirinin azaldılması da daxil olmaqla, davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün kompleks Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçirilməsi. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 7 ayda iqtisadiyyat cəmi 2,8 faiz azalıb;

2. COVID19-un milli iqtisadiyyata təsirinə baxmayaraq, ötən illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və yaradılmış potensial hesabına iqtisadi artım tempinin artması (0,2%);

3. Dəstək proqramı (ÜDM-in 3,1%-i 1,47 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir) təkcə antiböhran tədbiri deyil, həm də iqtisadi ekspansiya, kreditlərin genişləndirilməsi və məcmu tələbin stimullaşdırılması proqramıdır. Hökumət tərəfindən qəbul edilən bu geniş əhatəli dəstək paketi davamlı inkişaf məqsədlərinə, o cümlədən pandemiya sonrası dövrdə sosial tarazlığın qorunmasına və iqtisadi inkişafa xidmət edir;

4. İqtisadiyyatın zərər çəkmiş sahələrində 300 min fərdi sahibkara birbaşa maliyyə dəstəyi (47 milyon ABŞ dolları);

5. Bu sektorlarda çalışan 300 min işçinin əmək haqlarının qismən ödənilməsi (127 milyon ABŞ dolları);

6. İqtisadiyyatın zərər çəkmiş sektorlarında vergilərdən, sığortadan və gömrük ödənişlərindən müvəqqəti azadolmalar (68 milyon ABŞ dolları);

7. Əhəmiyyətli sərnişindəşmə sistemlərinə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi (165 milyon ABŞ dolları);

8. Pandemiya zərər çəkmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə dövlət zəmanətlərinin verilməsi və bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması (0,3 mlrd. ABŞ dolları);

9. Mövcud bank kreditləri üzrə faiz dərəcəsinin bir hissəsinin dövlət zəmanəti olmadan subsidiyalaşdırılması (0,6 mlrd. ABŞ dolları);

10. Dövlət əmlakı və Dövlət Torpaq Fondu üzrə icarə haqlarının dövrü olmayan hesablanması;

11. Əhalinin ehtiyacları üçün zəruri olan ərzaq və tibbi məmulatların müvəqqəti gömrük rüsumlarından azad edilməsi;

12. Ortamüddətli dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri kimi müəyyən edilmiş sahələr üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsi və özəl investisiyaların təşviqi;

13. Pandemiya dövründə birinci dərəcəli tibb işçilərinin əmək haqqı 3-5 dəfə artırılıb.

Cədvəl 10: Keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının pandemiya ilə mübarizəyə investisiyaları həcmi və ÜDM-də payı

Keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları		
Ölkələr	Pandemiya ilə mübarizəyə investisiya	ÜDM-də payı (ÜDM-in faizi)
Azərbaycan	2.5 milyard manat	3.1
Gürcüstan	1 milyard lari	2.0
Rusiya	0.3 trilyon rubl	0.3
Belarus	1 mln ABŞ dolları	0.7
Özbəkistan	10 trln som	1.5
Qırğızıstan	9.4 mln ABŞ dolları	1.0

Mənbə: cədvəl “Амирова Л.Э., Асанова С.С. Состояние Мирового Рынка Туристических Услуг Под Влиянием COVID-19. Издательский дом «Среда». 2022, стр.1-7” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanın birbaşa və zəmanətli xarici dövlət borcu 2020-ci ilin sonuna 8 821,5 milyon dollar təşkil edib. ÜDM-in təqribən 20,7%-i (2019-cu illə müqayisədə 3% az) birbaşa dövlət borcları hesabına 5,289,6 milyon dollara bərabərdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2 810,8 milyon dolları xarici valyutada dövlət qiymətli kağızları, 721,1 milyon dolları isə şərti öhdəliklərdir (Azərbaycanın iqtisadiyyatı və hərbi

sənaye kompleksi). 2020-ci ildə 1 085,1 milyon dollara yaxın vəsait xarici dövlət borcuna xidmətə yönəldilib və bunun 816,4 milyon dollara yaxını əsas borcun ödənilməsinə, təxminən 268,7 milyon dolları isə faizlərin ödənilməsinə sərf edilib.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya tarixi bir çox pandemiyanın şahidi olsa da, tibb elmləri və texnologiyasının 21-ci əsrdə bu qədər inkişaf etməsi bəlkə də belə bir pandemiya hazırlıqsız tutulmaq üçün ən mübahisəli mövzudur. Covid-19 pandemiyasının bütün dünyaya iqtisadi təsirini və pandemiya ilə mübarizədə iqtisadi idarəetmə proseslərini araşdıran bu araşdırmada pandemiya sonrakı dövrlə bağlı ümumi qiymətləndirmənin aparılması qaçılmazdır. Əslində pandemiya sonrakı dövrdə işsizlik səbəbi ilə yoxsullaşma, Covid-19-un sosial-iqtisadi təsiri, qaçqınların vəziyyəti kimi məsələlər bir çox ölkələrin gündəmində olacaq. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Covid-19-un yaratdığı iqtisadi təsirlərin dünya üzrə 40-50 milyon insanı həddindən artıq yoxsulluğa sürükləyəcəyini bildirdi.

Xüsusilə, qadınların qeydiyyatsız məşğulluğu, qayğı işində və emosional əməkdə liderliyi onların böhran zamanı diqqətdən kənar qalanlar sırasında olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də qadınların işsizlik və yoxsulluq nisbəti yüksəkdir. Pandemiya prosesində qadınların sosial-iqtisadi baxımdan daha çox təsirlənməsinə baxmayaraq, onların görülən maliyyə tədbirləri ilə bağlı məlumatlılığı pandemiya sonrakı heç nəyin əvvəlki kimi olmayacağı diskursunun əksinə olaraq bəzi şeylərin əvvəlki kimi olacağını göstərir. Digər tərəfdən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına görə, pandemiya sonrakı yaşanacaq ən böyük problemlərdən biri də işsizlikdir. Dünya əhalisinin 55%-i sosial sığorta və ya sosial yardımla əhatə olunmur. Qlobal miqyasda işsizlərin yalnız 20%-i işsizlik müavinəti ilə əhatə olunur və bəzi regionlarda əhatə dairəsi xeyli aşağıdır. Bu, pandemiya sonrakı yoxsulluğun daha da artacağına işarədir.

İqtisadi tədbirlərin əhatə dairəsinə daxil olmayan digər məsələ isə pandemiya sonrakı əvvəl də dünya tərəfindən diqqətdən kənar qalan qaçqın və ya risk altında olan köçkünlərdir. Bununla belə, risk altında olan köçkünlərin 1/3-i Covid-19-un sosial-iqtisadi təsirləri baxımından ən çox risk altında olan 10 ölkədə yaşayır. Bu o deməkdir ki, epidemiyaya tam aradan qalxmıyacaq, mutasiyaya uğrasa, müəyyən dövrlərdə fərqli şəkildə dünya gündəminə qayıdacaq. Əslində, Covid-19-un heç bir

sinif fərqi olmadan hamıya yoluxduğu bildirilsə də, COVID-19 hadisələrinin əksəriyyəti gecəqondu kimi qəsəbələrdə və qaçqın düşərgələrində baş verir və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməməsi səbəbindən sürətlə yayılır. Qeyri-adekvat qidalanma, gigiyenik şəraitin olmaması, təmiz içməli su problemi, səhiyyə xidmətlərindən məhrum olmaq və ya onlardan məhrum olmaq burada yaşayan insanları epidemiyaya qarşı müdafiəsiz qoyur. Nəticədə Covid-19-un iqtisadi və sosial təsirləri ilə müqayisədə görülən maliyyə tədbirlərinin əhatə dairəsinin dar olduğunu və tədbirlərdə qısamüddətli problemlərə həll yollarının tapılmağa çalışıldığını söyləmək olar.

Bununla belə, “Növbəti pandemiya bu problemlərdən necə qaça bilərik?” sualına cavab vermək bir qədər çətindir. Bu, əvvəllər yalnız epidemiyalarla bağlı verilən sualdır və buna baxmayaraq, biz yaxşı hazırlaşmamışıq. Tədqiqat zamanı aldığım əsas nəticə odur ki, sağlamlıq baxımından biz artıq gigiyena, başqalarından uzaqlaşma və yaxın təmasların məsafəsini tənzimləməklə bağlı artıq müxtəlif tədbirlərdən keçdiyimiz mənada daha yaxşı hazırıq. Buna görə də, ola bilsin ki, növbəti pandemiya əhaliyə nəzarəti asanlaşdırsın, çünki biz özümüzü və başqalarını infeksiyadan nəyin qoruyacağı barədə artıq bir az bilirik. Mən də belə hesab edirəm ki, hökumət artıq müxtəlif tədbirləri sınaqdan keçirib və buna görə də belə bir vəziyyətdə hansı tədbirlərin yaxşı işlədiyini daha yaxşı başa düşə bilər. İqtisadi baxımından da artıq hökumət hansı tədbirləri həyata keçirəcəyini və hansı layihələrə nə qədər vəsait ayırması olacağını, hansı sahələrdə məhdudiyyət tətbiq etməyə ehtiyac olduğunu asanlıqla müəyyən edə biləcəkdir. Amma yenə də bəzi gözlənilməz faktorlar və dəyişikliklər hər zaman qaçınılmaz olur.

COVID-19 bir çox sektorun daralmasına səbəb olsa da, bəzi sektorlar da bu prosesdən müsbət təsirləndi. Bunların başında e-ticarət və rəqəmsal məhsullar istehsal edən biznes sahələri daxildir. Qeyd olunan biznes istiqamətlərinə uyğun olaraq texnoloji inkişaf və qloballaşma ilə əlaqədar uzun müddətdir ki, mühüm inkişaf tendensiyası nümayiş etdirir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) 2016-cı il məlumatlarına görə hazırladığı Elektron

Ticarət Hesabatına görə, əksər əhalinin yarından çoxunun alış-verişinin bir hissəsini onlayn etdiyi inkişaf etmiş Hollandiya, Almaniya, İsveç, Norveçdə, Böyük Britaniya və Danimarka kimi ölkələrdə bu nisbət artıq 75%-dən yuxarı göstəriciyə qalxmışdır. UNCTAD-ın başqa bir araşdırmasına görə, 2018-ci ildə ABŞ, Çin və Böyük Britaniyada 1,4 milyard insan onlayn alış-veriş edib. Eyni araşdırmaya görə, rəqəmsal iqtisadiyyat olaraq da adlandırılan e-ticarət əməliyyatlarının pul ölçüsü 2018-ci ildə 25,6 trilyon ABŞ dollarına yüksəldi ki, bu da Dünya ÜDM-nin 30%-nə bərabərdir. Sözügedən araşdırmada 2018-ci ildə e-ticarət həcmi, ÜDM; Fransada 26 faiz, Böyük Britaniyada 32 faiz, ABŞ-da 42 faiz, Yaponiyada 66 faiz, Cənubi Koreyada 84 faizə çatdığı bildirilir.

COVID-19 böhranından sonra dünya ticarətindəki daralma səbəbindən e-ticarət əməliyyatlarında müəyyən azalma müşahidə etmək normal idi. Bununla belə, milli və beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri və fiziki təmasdan mümkün qədər uzaq durmaq zərurətinə görə, COVID-19 prosesi zamanı e-ticarətin global ticarətdə payının gözlənilməyindən daha çox artması ehtimalı yüksək görünür. Əslində, 2020-ci ilin mart ayında aparılan bir araşdırma göstərir ki, Avropanın üç ən böyük elektron ticarət bazarı olan Fransa, Almaniya və Böyük Britaniyada ümumi alış-verişin 50%-i e-ticarət vasitəsilə həyata keçirilir. Onların 80%-nin böhrandan sonra da alış-verişini internet üzərindən etməyə meyilli olduğu və bu artan tendensiyanın beynəlxalq ticarət üçün də keçərli olduğu göstərilmişdir.

Elektron ticarətin (rəqəmsal iqtisadiyyat) inkişafı bir çox formalaşmış vərdişlərimizi dəyişəcək. Bu məsələlərin araşdırılması müstəqil araşdırma tələb etsə də, mövzumuz baxımından vurğulanmalı olan məqam elektron ticarətin “rəqəmsallaşma” prosesinin mühüm elementi olmasıdır. Rəqəmsallaşma kompüter, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının məcburi və ya istəyə bağlı olaraq gündəlik həyatımızın bütün sahələrində geniş şəkildə istifadə edilməsidir.

Beləliklə, həm bu pandemiyanın təsirini minimuma endirmək, həm də növbəti dəfələrdə baş verə biləcək bu və ya digər dünya miqyaslı böhranlarda aşağıdakıları nəzərə almalıyıq, zənnimcə:

1. Artıq bir çox sahələrdə rəqəmsallaşma, distant iş texnologiyalarının tətbiqi sürətlənməli və fiziki iştiraka ehtiyac olmadan (xüsusilə də xidmət sektorunda) iş həyatının sürürülə bilinməsi üçün distant iş barəsində qanunlar qəbul olunmalı və birbaşa dövlət tərəfindən bu tənzimlənməlidir;

2. Ayrı-ayrı sahələr gələcəkdə baş verə biləcək bu kimi global böhranlardan minimum itki ilə çıxma bilmələri üçün ön tədbirlər görməli və yenidən qapanma olarsa fəaliyyətini artıq bu vəziyyətə uyğunlaşdırma bilməlidir, sınaqdan keçirilərək təsdiqlənmiş təcrübəsi olmalıdır;

3. Əhalinin iqtisadi vəziyyəti və rifahını artırmaq məqsədilə bütün şirkətlər əməkdaşlarını müxtəlif növ yardım paketləri, həmçinin tibbi sığorta və s. üstünlüklər ilə təmin etməlidir;

4. Gələcəkdə belə bir hal baş verə bildikdə düzgün ölçü götürülə bilinməsi və ayrılacaq vəsait miqdarının dəqiq hesablanıla bilinməsi üçün bütün əməkdaşlar əmək müqaviləsi bağlamalı və sahibkarlar da leqal olaraq qeydiyyatdan keçərək vergi ödəməlidirlər;

5. Dövlətin gələcəkdə baş verə biləcək pandemiyalar və digər səbəbdən böhranlar və ya ərzaq təhlükəsinin qarşısını almaq üçün elə indidən bir sıra layihələr təşkil edilməli və fondlar yaradılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində koronavirus infeksiyasına qarşı həyata keçirilən səhiyyə tədbirləri üçün Koronavirusla Mübarizə Fonduna vəsaitin ayrılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il Sərəncamı.
2. Balayeva EA (2011), İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri, Bakı, Elmi, 396 s.
3. Böyük İqtisadi Ensiklopediya, VII cild. Akademik Ziyad Səmədzadə, Bakının baş redaktoru, Nəşriyyat Nəşriyyatı, 2012-2015.
4. E.M. (2018), Dünya İqtisadiyyatı və Azərbaycan, Dərslik, Bakı, Nəşriyyat nəşriyyatı, 912 s.
5. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və nəticədə dünya enerji və fond bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların iqtisadiyyata mənfi təsirinin, makroiqtisadi sabitliyin yumşaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı , məşğulluq və ölkə Sahibkarlıqda, Bakı, 19 mart 2020-ci il.
6. Lomakin VK. (2013), Dünya İqtisadiyyatı Dərslisi / V.K.Lomakin - 4-cü, İşlənmiş və Əlavə edilmiş nəşr / Rus, Bakıdan tərcümə, "İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı", 625 səh.
7. Yeni növ koronavirus (COVID-19) infeksiyası ilə mübarizə tədbirlərində iştirak edən tibb işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 18 mart 2020-ci il.

İngilis dilində

1. Akin A. (2020), Effects of Covid 19, Aksad Publishing House, 122 p.
2. Alev K., Ate A. (2020), Current perspectives in Akames tourism. Iqsaad Publishing House, 240 p.
3. Alfred C., Xavier B., Sharon C. (2020), China's oil demand falls 20% due to virus lockdowns, Bloomberg, February 2, 240 p.

4. Alfred W., Crosby Jr. (1972), *The Columbian Exchange: The Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport: Greenwood, 482 p.
5. Angresano J. The State of China's Economy 2008, *Real-World Economics Review*, Vol., 2008, 48, p.335–350.
6. Boyd KM Disease, sickness, disease, health, healing and wholeness: Exploring some elusive concepts, *Medical Humanities*, 2000, 26(1), p.9-17.
7. Congressional Research Service (CRS). (2020), *The Global Economic Effects of COVID-19*.
8. Craig A., Heywood E., Hall BJ. The Risk of Covid-19 Imports to the Pacific, *Epidemiology and Infection*, 2020, 71(148), p.1-5.
9. Curtin DP *Epidemiology and the slave trade*. *Political Science Quarterly*, 1968, v.83, 2, p.190-216.
10. Demertzis M., Sapir A., Tagliapietra S., Wolff G. (2020), *An effective economic response to the coronavirus in Europe*. 14 p.
11. Emek M.L. (2020), *Understanding New Matters in Microeconomics: Markets and Industry*, ksad Publishing House, 295 p.
12. Frank M. *Emerging and Re-emerging Diseases: A Historical Perspective*. *Immunol Rev*, 2008, 225(1), p.9-26.
13. Hasokuz M., Kilic S., Sarak F. Coronaviruses and SARS-CoV-2, *Turkish Journal of Medical Sciences*, 2020, (50), p.549-556.
14. Henderson R. (2020), *Reimagining Capitalism in the Shadow of the Pandemic* *Harvard Business Review*, 32 p.
15. Huang Y., Sun M., Sui Y. How digital contact tracing slowed COVID-19 in East Asia. *Harvard Business Review*, 2020, p.502-541.
16. James W. *Historical Epidemiology of Global Disease Challenges*, Jan *The Lancet*, 2015, 385 (9965): 322-3, pages 322-323.
17. Kentikelenis A., Gabor D., Ortiz I., Stubbs T., McKee M., Stuckler D. (2020), *Softening the brunt of the pandemic: will the International Monetary Fund and the World Bank make things worse?* *Lancet Global Health*, 147 p.

18. Kingsley H., Sagot T., Leoni P. COVID-19 and oil prices, the epidemic of the poor, and banking stability, Social Science Research Network, Journal of Banking and Finance, 2013-2017, 37(11), p. 5-17.
19. Kurtulu., Donny NY. (2021), Overview of the Covid-19 Pandemic, Oxad Publishing House, 231 p.
20. Lai CC, Wang CY, Wang YH. et al (2020), Global epidemiology of coronavirus disease 2019 (COVID19): disease incidence, daily cumulative index, mortality, and their association with the country's health resources and economic status, Int J Antimicrobe Agents, Mar 19;105946.
21. McNeill W.H. Plague and Peoples, New York: Anchor, 1976, p.5-34.
22. US Measuring Price Changes in Import/Export Price Indexes for Crude Oil, Gasoline and Fuel Oil" (U.S. Bureau of Labor Statistics, November 2012, 2 p.
23. Marianos A., Peirce M. International health regulations. Lancet, 2005, 366, pp.1249-1251.
24. Pedersen G.W. China's Role in the World Economy, Monetary Review, 2020, pages 61-76.
25. Schwetz TA, Fauci AS. Extended Impact of Human Immunodeficiency Virus/AIDS Research, Journal of Infectious Diseases, 2018, (20), p.1-4.
26. Smith LV, Tarui N., Yamagata T. (2021), Assessing the impact of COVID-19 on global fossil fuel consumption and CO2 emissions. Energy Icon, 105170, 97 p.
27. Soysal .N. (2020), Economic and Social Impact of the COVID 19 Pandemic, Aksad Publishing House, 134 p.
28. Varicos G. Dynamic effects of infectious disease outbreaks: the case of pandemic influenza and human coronavirus, Socioeconomic Planning Sci., 2020, 71, p.1-15.
29. Wang K., Tong J. The dynamic effect of trade security barriers on export trade: Evidence from China's HS-6 ex-port products to the US. Nankai Icon. Std., 2020, 4, p.163-178.
30. William H. (1976), Plague and Peoples, New York, Anchor, 178 p.

31. World Health Organization (WHO), International Health Regulations (1969), 3rd ed. Geneva: WHO, 1983.
32. World Health Organization, World Health Report 2004: Changing History, Journal of Interprofessional Care, 2004, 21, pages 1-2.
33. Wu X, Xu X, Wang X. (2020), 6 lessons from China's Zhejiang Province and Hangzhou on how countries can prevent and bounce back from pandemics like COVID-19, World Economic Forum, 152p.

Türk dilinde

1. Akçapar B. "Uluslararası Politikanın Salgını", Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği, (Editörler: Muzaffar Sekar, Ali Ozar, Kem Korkut), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları (TBA), Haziran 2020 , Ankara, 2020, sayfa .320-342.
2. Akyazı A. Ticareti Dijitalleştirmek: Yaş Dostu E-Ticaret Siteleri Üzerine Bir Araştırma, The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 2018, 8(4), s.602-614.
3. Aledinoğlu F., Rulo S. COVID-19 pandemisi ve turizme etkisi, Van Yüzüncü Yale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 2020, s. 233-258.
4. Aslan R. (2020), Tarihten Günümüze Pandemi, Pandemi ve Covid19. (A.K. Dali, DU) Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi, 35 s.
5. Ayduş O. Salgın ve Ekonomik Kriz, Ekonomi ve Toplum Dergisi, 2020, (114), s.11-17.
6. Bahar O., Lal N. Coronavirus'un (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkisi, Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Dergisi (IJSSER), 2020, 6(1), s.125-139.
7. etin G., Göktepe S. COVID-19 pandemisinin turizm endüstrisi üzerindeki etkisi (doktora tezi, editörler D. Demirbaş, V. Bozkurt ve S. Yorgun, COVID-19'un ekonomik, sosyal ve politik etkileri) pandemi) 2020 , s.87-97.

8. Demirdöğen O., Yorulmaz R. COVID-19 salgınının dünya ekonomilerine etkisi. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 2020, 242.
9. Doğan BB (2020), Dünyada ve Türkiye Ekonomisinde Güncel Eğilimler: Durum Analizi, İksad Yayınları, 228 s.
10. Duran M., Acker M. Bir virüsün dünyaya yaptığı şey: COVID-19 pandemisinin makroekonomik etkileri, Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 2020, 10(1), s.54-67.
11. Eroğlu E. COVID-19'un ekonomik etkisinin ve pandemi ile mücadele sırasında alınan ekonomik önlemlerin değerlendirilmesi // International Journal of Public Finance, 2020. 5, 2, s.211-236.
12. İl ca. (2021), COVID-19 sürecinde değişen çalışma hayatı ve iş yönetimi: Uzaktan çalışma, İqsaad Yayınları, 138 s.
13. İl ca. (2021), Kovid-19 sürecinde dijital dönüşüm ve işletmelerdeki yönetsel etkileri, İqsaad Yayınları, 172 s.
14. Göktürk. (2021), Salgınların tarihsel süreçte önemi ve bölgeler bağlamında COVID-19'un ekonomik etkisi, yüksek lisans tezi, van, 154 s.
15. İyi S. "Covid-19'un Uluslararası Sisteme ve Türk Siyasetine Yansımaları", Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Sosyal ve Politik Etkileri, (ed. Dilek Demirbaş, Vesel Bozkurt ve Saim Yorun), İstanbul University Press, 2020 , s. . 185- 201.
16. Goons YG (2021), Küresel pandemilerin, özellikle COVID-19'un ekonomik etkileri, İstanbul, 145 s.
17. Gwen H. COVID-19 pandemi krizi sırasında e-ticaretteki değişiklikler, Journal of Eurasian Social and Economic Research (ASEAD), 2020, 7(5), s.251-268.
18. Hasanali N. (2020), COVID-19 Virüsü Nedeniyle Dünyada Mali Kriz ve Para Politikası, Semih Büyükipeki, İqsaad Yayınları, 118 s.
19. Karaoğlu Ö. (2020), COVID-19 pandemisinin ekonomik, sosyal ve politik etkisi, Salgınların ekonomik tarihi, 201 s.
20. Karkamaz K. (2020), COVID-19 sürecinin ekonomik ve bölgesel etkisi, İqsaad Yayınları, 334 s.

21. Kaya D.G. Koronavirüs pandemisi küresel ekonomide kamu maliyesi dengelerini, ticaret hacmini, enflasyonu, işsizliği ve ekonomik büyümeyi işaret ediyor. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (ASEAD)*, 2020, 7(5), s.221-237.
22. Vücut. (2021), *Covid-19'un Sosyal Yönleri*, İqşad Yayınları, 232 s.
23. Memicoğlu O., Genk V. (2020), *COVID-19*, Ankara University Press, 264 s.
24. Saran Ş. (2020), "Sınır Kapılarında Düzen: Küreselleşme, Teknofobi ve Dünya Düzeni", *Covid-19 Sonrası Dünya İşbirliği mi Rekabet mi?*, (Der: Sam & Antalya Diplomasi Forumu), Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, Sam Yayınları, 128s.
25. Sürme M. (2020), *Turizm ve COVID-19*, İqsaad Yayınları, 106 s.
26. Yusuf GG. (2021), *Küresel pandemilerin ekonomik etkileri, özellikle COVID-19*. TR Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. İstanbul, 59 s.

Rus dilində

1. Адамкина К.А., Колесникова Н.В. Влияние эпидемии на развитие и экономическую составляющую внутреннего туризма // *Наука, общество, культура: проблемы и перспективы взаимодействия в современном мире*. 2022, стр. 94-100.
2. Амирова Л.Е., Асанова С.С. Состояние мирового рынка туристических услуг под влиянием COVID-19. Издательство "Середа". 2022, с. 1-7.
3. Бетова Д.Р. Влияние пандемии на развитие деятельности банковского сектора. *Актуальные проблемы современной экономики* 2021, (9), с. 124-128.
4. Волков И.С. Влияние пандемии коронавируса на цифровизацию банковского сектора. *Студнет*, 2021, 4(3), 5 с.
5. Гамза Л., Заклязьминская Э. Пандемия Covid-19 как фактор внешней и внутренней политики Китая, Национальный исследовательский институт мировой экономики и международных отношений им. Е.М. Примакова РАН, 2020, стр. 63-80.

6. Дмитриева И.С. Проблемы развития международной торговли в условиях пандемии COVID-19 // Реальные проблемы и перспективы потребительского развития, 2022, с. 356-361.
7. Ерохин ВЛ. Мировая торговля и рынки в 2020-2021 годах, затронутые пандемией COVID-19. Маркетинг и логистика, 2021, (4(36)), с. 10-22.
8. Маношкина О.А. Актуальные вопросы смягчения негативного влияния пандемии на банковский сектор и перспективы его роста. Инновации и инвестиции, 2021, (6), стр. 84-86.
9. Нестерова М.С. Влияние COVID-19 на страховой сектор и перспективы роста страхового рынка на 2021 год. Реальные проблемы и перспективы развития экономики: российский и зарубежный опыт, 2021, (3), с. 36-37.
10. Павлюк В.П., Медведева С.Н., Савичева Е.Ю. Перспективы развития мирового туризма в современных условиях // Управленческий учет, 2022, №1. 2-1, с. 140-145.
11. Портанский А.П. Пандемия откладывает решение острейших проблем мировой торговли и создает новые вызовы // Международная экономика, 2020, № 5, с. 22-29.
12. Созеева Ф.Х.Х. Пандемия COVID-19: последствия для финансовой стабильности и меры политики на глобальном уровне // Экономическая безопасность, 2021, том 4, № 2, с. 309-320.
13. Худзатов М.Б. Пандемия COVID-19 // Маркетинг и логистика, 2021, № 1 (33), с. Анализ динамики внешней торговли Российской Федерации в разрезе 73-81 гг.

Internet resurslari

1. CBO, (2020), Interim Economic Projections for 2020 2021. Congressional Budget Office: <https://www.cbo.gov/system/files/2020-05/56351-CBOinterim-projections.pdf>

2. CBO, (2020), Interim Economic Projections for 2020 2021. Congressional Budget Office: <https://www.cbo.gov/system/files/2020-05/56351-CBOinterim-projections.pdf>
3. Forbes, (2020), The Impact Of Covid-19 On U.S. Economy And Financial Markets. (5 Aralık), <https://www.forbes.com/>: The Impact Of Covid-19 On U.S. Economy And Financial Markets
4. ForeignPolicy, (2020), China Has the V-Shaped Recovery of Which Trump Can Only Dream. (4 Aralık), 2020 tarihinde <https://foreignpolicy.com/>: <https://foreignpolicy.com/2020/10/29/china-economic-recovery-growth-v-shape-tradeconsumption>
5. Fortune, (2020), China's GDP growth in Q3 offers little for other economies to emulate. (4Aralık), <https://fortune.com/>: <https://fortune.com/2020/10/19/chinagdp-growth-q3-2020/#:~:text=The%20latest%20figures%20brought%20China's,GDP%20contracted%20a%20historic%206.8%25>
6. Global economic impact & trends 2021. URL: <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2021/Global%20Economic%20Impact%20and%20Trends%202021.pdf>
7. <http://www.oecd.org/>
8. <http://www.worlddeconomy.ru/>
9. <https://data.humdata.org/dataset/w>
10. <https://ourworldindata.org/>
11. <https://stats.oecd.org/>
12. <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=KEI&lang=en>
13. <https://www.bls.gov/>
14. <https://www.cdc.gov/>
15. <https://www.panafrican-med-journal.com/content/article/40/228/full/>
16. <https://www.populationpyramid.net/repub/>

17. <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>
18. <https://www.vedomosti.ru/gorod/smartcity/articles/bolezni-xxi-veka>
19. <https://www.who.int/>
20. <https://www.worldometers.info/cor>
21. www.pandemicflu.gov/plan/tab2.html
22. <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>
23. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2021_e/wts2021_e.pdf

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Cədvəl 8: Pandemiya ilə mübarizədə görülən iqtisadi tədbirlər ölkə nümunələri ilə

№	Ölkələr	Görülən tədbirlər
1.	ABŞ	<p>- Virusun ABŞ iqtisadiyyatına vurduğu zərbeni yumşaltmaq üçün əvvəlcə faiz dərəcələri 0,5% azaldıldı. Martın 23-də FED, həmçinin 125 milyard dollarlıq istiqraz almaqla bazara əlavə yardım edəcəyini açıqladı. Bundan əlavə, Fed Main Street biznesləri üçün 300 milyard dollarlıq kredit proqramı təklif edəcəyini bildirdi.</p> <p>- 11 mart 2020-ci il tarixində Avropadan ABŞ-a bütün 30 günlük səyahətlərə məhdudiyyətlər qoyuldu.</p> <p>- Martın 13-də fövqəladə vəziyyət elan edildi, pandemiyanın təsirləri ilə mübarizədə əyalət və yerli hökumətlərə kömək etmək üçün fəlakətlərə kömək üçün maliyyə ayrıldı. Prezident Trump, həmçinin virus üçün əlavə testlərin aparılacağını, fərdlərə simptomları müəyyən etməyə kömək edəcək bir veb sayt yaradılacağını və tələbə kreditləri üzrə faiz ödənişlərindən imtina ediləcəyini açıqladı.</p> <p>- Martın 27-də Trump administrasiyası iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün 2 trilyon dollarlıq “virusla mübarizə paketi” olan CARES Aktını təmin etdi.</p> <p>CARES qanununa aşağıdakılar daxildir:</p> <p>* Gəliri 75.000 dollardan az olan hər bir yetkin amerikalıya və ya 150.000 dollardan az olan cütlüklərə 1200 dollar kompensasiya.</p> <p>* 17 yaşdan kiçik hər uşaq üçün 500 dollar depozit.</p> <p>* İşsizlik müavinətini həftədə \$600 artırın, işsizlik müavinətləri dəstəyini 13 aya artırın və öz-özünə işləyən və müstəqil podratçılar üçün uyğunluğu genişləndirin.</p> <p>* ABŞ Xəzinədarlıq Departamenti tərəfindən kiçik və böyük bizneslərə 500 milyard dollar kredit və kredit zəmanəti.</p> <p>* Kiçik biznesə kreditlər və qrantlar vermək üçün 377 milyard dollar, təcili yardım üçün 10 milyard dollar və cari ödənişlərin təxirə salınmasını təmin etmək üçün 17 milyard dollar ayrılması.</p> <p>Sənaye, şəhər və əyalətlər üçün 500 milyard dollarlıq kredit proqramının yaradılması</p> <p>* Tələbə krediti ödənişlərinin 30 sentyabr tarixinə qədər heç bir cəriməsiz təxirə salınması.</p> <p>* May ayının ortalarına qədər federal tərəfindən dəstəklənən ipoteka kreditlərinin girov qoyulmasının qadağan edilməsi.</p> <p>* Federal mənzil proqramlarında kirayəçilərin dörd ay müddətinə çıxarılmasının qadağan edilməsi.</p> <p>* 25 milyard dollarlıq ərzaq yardımı.</p> <p>* Sağlamlıq üçün 100 milyard dollar ayrılması.</p>

		<p>* 45 milyard dolların Fəlakətlərə Yardım Fonduna yönəldilməsi (mühafizə avadanlığının tədarükü daxil olmaqla).</p> <p>* İstehlak vergisi və yanacaq vergisinin azaldılması.</p> <p>* Milli təhlükəsizlik üçün 17 milyard dollar ayrılması.</p> <p>* Fermerlərə 14 milyard dollar vəsait ayrılması.</p>
2.	İtaliya	<p>- 11 mart 2020-ci il: 25 milyard avro (28,3 milyard dollar) dəyərində iki paket elan edildi. 12 milyard avroluq paket səhiyyə sistemi üçün əlavə maliyyə təmin edəcək və şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına vergi və kredit ödənişlərinin dondurulması və artırılması da daxil olmaqla bir sıra tədbirlər təqdim edəcək.</p> <p>- 6 aprel 2020-ci il: COVID-19-dan təsirlənən şirkətlərə likvidlik və 400 milyard avrodan çox bank krediti verməyə yönəlmiş yeni fəvqəladə fərman elan edildi. Mart ayından əvvəlki stimül paketi ilə birlikdə yeni qanun banklara 750 milyard avrodan (809,78 milyard dollar) çox kredit təklif etməyə imkan verəcək.</p> <p>- 15 may 2020-ci ildə 55 milyard avroluq (ÜDM-in 3,5%-i) “Yenidən başla” fiskal tədbirlər paketi qəbul edildi. Bu paketə ailələr üçün daha çox gəlir dəstəyi (14,5 milyard avro), səhiyyə sistemi üçün maliyyə (3,3 milyard avro) və KOM-lar üçün qrantlar və vergilərin təxirə salınması (16 milyard avro) daxildir.</p> <p>- 8 avqust 2020-ci ildə hökumət yeni üçüncü dəstək paketini qəbul etdi. Bu dəstək paketinə Əmək və sosial tədbirlər (12 milyard avro), digər şeylər arasında ailələr və bəzi işçilər üçün əlavə gəlir dəstəyi, qısamüddətli iş proqramının uzadılması və yeni işçilər üçün sosial sığorta haqqının dayandırılması daxildir.</p>
3.	Almaniya	<p>- COVID-19 böhranı ilə mübarizə və sonra bərpanı dəstəkləmək üçün mart ayında 156 milyard avro (ÜDM-in 4,9%-i) və iyunda 130 milyard avro (ÜDM-in 4%-i) məbləğində iki əlavə büdcə qəbul edildi.</p> <p>- Almaniya hökuməti tərəfindən tətbiq edilən maliyyə tədbirləri bunlardır:</p> <p>(i) Səhiyyə avadanlığına, xəstəxananın gücünə və Ar-Ge (peyvənd) üçün xərclər.</p> <p>(ii) İşəgötürənlərin və işçilərin gəlirlərini qorumaq üçün qısamüddətli işə (“Kürzarbeit”) daha geniş çıxış, əztəminatlı və özünüməşğul insanlar üçün əsas gəlir dəstəyinə daha asan çıxış.</p> <p>(iii) 50 milyard avro qrantlar üstəgəl faizsiz vergi təxirə salınmaları, yeni başlayanlar üçün 2 milyard avro vençur kapitalı maliyyələşdirilməsi, (iv) müvəqqəti olaraq uzadılmış işsizlik sığortası müddəti və kiçik biznes sahibləri və öz-özünə işləyən şəxslər üçün valideyn məzuniyyəti müavinətləri Covid-19 pandemiyası.</p> <p>- İyun ayında ictimaiyyətə açıqlanan təşviq paketi aşağıdakı tədbirləri əhatə edir: ƏDV-nin müvəqqəti azaldılması, ailələrə gəlir</p>

		<p>dəstəyi, güclü KOM-lar üçün qrantlar, yerli hökumətlərə maliyyə dəstəyi, ixracatçılar və ixrac maliyyələşdirmə bankları üçün uzadılmış kredit zəmanətləri və yaşıl enerji və rəqəmsallaşma, subsidiyalar/investisiyalar.</p> <p>- Avqust ayında Almaniya Hökuməti qısamüddətli biznes yardımının maksimum müddətini 12 aydan 24 aya qədər artırdı. Eyni zamanda, hökumət yeni yaradılmış İqtisadi Sabitlik Fondu (İSF) və ictimai inkişaf bankı KfW vasitəsilə müxtəlif ölçülü firmalar, kredit sığortaçıları və qeyri-kommersiya təşkilatları üçün mövcud təminatların həcmi və dövlət zəmanətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirmişdir. Federal hökumətin maliyyə paketinə əlavə olaraq, bir çox yerli hökumətlər (ştatlar və bələdiyyələr) öz iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün 141 milyard avro birbaşa dəstək və 63 milyard avro dövlət səviyyəsində kredit zəmanəti məbləğində öz tədbirlərini elan etdilər.</p>
4.	Fransa	<p>- 2020-ci ilin Mart və İyul ayları arasındakı dövrdə təxmini olaraq 135 milyard avro (likvidlik tədbirləri də daxil olmaqla bu haradasa ÜDM-in təxminən 6%-ini təşkil edir) məbləğində üç büdcə xərcləri dəyişikliyi qanunlarını qəbul və təsdiq etdi. Fransa hökumətinin maliyyə dəstəyi tədbirlərinə aşağıdakılar aid idi:</p> <p>(i) Xəstələr və ya onların baxıcıları üçün tibbi sığortanın sadələşdirilməsi və əhatəliliyinin, məbləğinin artırılması.</p> <p>(ii) Səhiyyə təchizatına xərclərin artırılması.</p> <p>(iii) Şirkətlər üçün sosial sığorta və vergi ödənişlərinin təxirə salınması və vergi kreditlərinin sürətləndirilmiş qaytarılması (məsələn, ƏDV) vasitəsilə likvidliyə dəstək.</p> <p>(iv) Qısaldılmış saat proqramı çərçivəsində işçilərin əmək haqqına dəstək və iş saatlarının azaldılması layihələri.</p> <p>(v) Təsirə məruz qalan mikro müəssisələr, fərdi sahibkarlar və işçilər, eləcə də aztəminatlı ailələr üçün birbaşa maliyyə dəstəyinin elan edilməsi.</p> <p>(vi) Təsirə məruz qalan mikro təşkilatlar və KOM-lar üçün icarə və kommunal ödənişlərinin son tarixinin təxirə salınması.</p> <p>(viii) Səhm kapitalına investisiyalar üçün nəzərdə tutulmuş əlavə ayırmalar və ya çətin vəziyyətdə olan şirkətlərin milliləşdirilməsi prosesinin aparılması.</p> <p>(ix) Sosial sığorta haqlarından azad edilən müstəsna mükafatların verilməsi prosedurunun asanlaşdırılması.</p>
5.	İspaniya	<p>- İspaniya Hökuməti bazis tədbirlər görülməsi məqsədilə təxminən 39 milyard avro vəsait ayırmışdır (ÜDM-in 3%-i).</p> <p>- Səhiyyə Nazirliyinə Təcili Yardım Fondundan büdcəyə dəstək ayrılması (təxminən 1,4 milyard avro məbləğində).</p> <p>- Regional səhiyyə xidmətləri üçün regionlara avans transferinin təşkil edilməsi (2,9 milyard avro məbləğində).</p>

		<ul style="list-style-type: none"> - COVID-19 üzrə tədqiqatlar da daxil olmaqla, səhiyyə ilə bağlı araşdırma və təcrübələrə əlavə xərclərin ayrılması (1 milyard avro). - COVID-19 xəstəliyi səbəbi ilə Müvəqqəti Məşğulluğa Düzəliş Sxemləri (ERTE) çərçivəsində müvəqqəti olaraq işdən çıxarılan işçilər üçün əvvəlki minimum töhfəni və ya yığılmış müavinətləri azaltmağa ehtiyac olmadan işsizlik müavinətini (müddətdən asılı olaraq ən azı 18 milyard avro) almaq hüququnun verilməsi. - İqtisadi fəaliyyətin dayandırılmasının təsirinə məruz qalan öz-özünə işləyənlər, o cümlədən mövsümi özünüməşğul olanlar üçün fəvqəladə yardım edilməsi (müddətdən asılı olaraq təqribən 4,8 milyard avro). - COVID-19-a yoluxmuş işçilər və ya karantində olan işçilər üçün xəstəlik səbəbilə maaşlarına əlavənin sosial təminat büdcəsi tərəfindən ödənilən hissənin 60%-dən 75%-ə (1,4 milyard avro) qaldırılması. - İşdə qala bilməyən, lakin işsizlik müavinətinə uyğun gəlməyən daimi və fasiləli müqavilələr üzrə işçilər üçün gəlir baxımından sınaqdan keçirilmiş yeni “minimum yaşayış norması”nın verilməsi (ildə təxminən 3 milyard avro), gücləndirilmiş işsizlikdən müdafiə (99 milyon avro) xərclərinin ayrılması. - Fəvqəladə vəziyyət zamanı müqavilələri (ən azı iki ay) başa çatmış və işsizlik müavinəti almaq hüququ olmayan müvəqqəti işçilər üçün təxminən 430 avroluq müvəqqəti aylıq müavinət (17,6 milyon avro) ayrılması. - COVID-19-dan təsirlənən ev təsərrüfatları işçiləri üçün onların töhfə bazasının 70%-nə (3 milyon avro) bərabər məbləğdə müvəqqəti subsidiya, həssas kirayəçilər üçün yeni kirayə yardımı sxemləri və 2018-21 Dövlət Mənzil Planına əlavə hökumət töhfəsi (400 milyon avro). - 300 milyon avroluq əlavə büdcə vəsaitləri və himayəsində olanlara yardım göstərmək üçün daha çox büdcə çevikliyi, məktəblərin bağlanması təsirlənən uşaqların yeməklərini maliyyələşdirən muxtar icmalara 25 milyon avro transferin həyata keçirilməsi.
6.	Çin	<ul style="list-style-type: none"> - Fevralın 3-də əks repo əməliyyatlarını 174 milyard dollar, fevralın 4-də isə 71 milyard dollar artırdı. - 16 fevral 2020-ci il tarixində bir illik ortamüddətli kredit faiz dərəcəsi 10 baza bəndi azaldılıb. Fevralın 20-də bir illik və beş illik əsas faiz dərəcələri müvafiq olaraq 10 və 5 baza bəndi azaldılıb. - 13 mart 2020-ci il tarixində bank ehtiyat tələbləri aşağı salındı və kreditlərin verilməsi üçün təxminən 79 milyard dollar sərbəst buraxıldı. - Martın 30-da əks repo müqavilələri üzrə faiz dərəcəsi 2,40%-dən 2,20%-ə endirildi, eyni zamanda səlahiyyətli epidemiyanın ağır

	<p>vurduğu iqtisadiyyata təzyiqi azaltmaq üçün yumşaldıcı tədbirləri artırdılar.</p> <p>- 24 fevral 2020-ci ildə Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB) Çinə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün tibbi avadanlıqlara 1 milyon dollar yardım etdi.</p> <p>- 27 fevral 2020-ci il tarixində COVID-19 endirimi ilə mübarizə məqsədilə bir sıra vergilərin azaldılması tədbirləri, o cümlədən maskalar, qoruyucu geyimlər, dərmanlar, qida, yaşayış, bərbər və camaşırxana xidmətlərinə ƏDV-nin ləğvi elan edilib.</p> <p>- 21 Mart 2020-ci ildə o, özəl sektorun investisiyalarını stimullaşdırmaq üçün maaşları kəskin şəkildə aşağı salacağını, eyni zamanda iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına kömək etmək üçün “yeni infrastrukturun” inkişafını sürətləndirəcəyini açıqladı.</p>
--	---

Mənbə: bu cədvəl “Eroğlu E. 2020: p.227-229” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlavə 2.

Cədvəl 9: Türkiyədə pandemiya ilə mübarizədə görülmən iqtisadi tədbirlər

№	Tədbirlər qrupu	Tədbirlər
1.	Vergi və s. maliyyə tədbirləri	1. 2 milyondan çox vergi ödəyicisinin yığcam, ƏDV və mükafat ödənişlərinin 6 ay müddətinə təxirə salınması. Bu çərçivədə, təqribən 53,6 milyard TL dəyərində qısa, ƏDV və sosial sığorta haqlarının toplanması təxirə salındı.
		2. Gəlir vergisi ödəyicisi olan bütün 1,9 milyon vətəndaşların da fors-majör halları əhatəsinə daxil edilməsi.
		3. Otel icarəsi üçün qanuni ödənişlərin 6 ay müddətinə təxirə salınması.
		4. Vergi bəyannamələrinin verilməsi və hesablanmış verginin ödənilməsi üçün son tarixlərin təxirə salınması.
		5. Bəyannamələr əsasında hesablanmış vergilərin ödəmə müddətlərinin altı ay uzadılması.
		6. Yaşı 65-dən yuxarı olan və xroniki xəstəlik səbəbindən küçəyə çıxma bilməyən vergi ödəyicisi vətəndaşların bəyannamələrinin və ödənişlərinin qadağa bitənə qədər təxirə salınması.
		7. Yerləşdirmə vergisinin tətbiqinin 2021-ci ilin yanvar ayına qədər təxirə salınması.
		8. Ölkədaxili hava nəqliyyatında ƏDV dərəcəsinin 3 ay müddətinə 18%-dən 1%-ə endirilməsi.
2.	Bank əməliyyatları üzrə.	1. 31 mart 2020-ci il tarixinədək hissə-hissə, faiz və əsas borcunu ödəməyənlər ödənişlərini gecikmə düşmədən təxirə sala bilərdilər.
		2. Fərdi kredit müştəriləri taksit və kredit kartı ödənişlərini 3 aya qədər təxirə sala bilərdilər.

		<p>3. Aylıq gəliri 5 min TL-dən az olan bütün vətəndaşlar üçün əsas ehtiyaclar dəstək paketinin ictimai banklar tərəfindən aktivləşdirilməsi.</p> <p>4. Epidemiyadan təsirlənən bütün şirkətlərə “Biznesin Davamlı Kredit Dəstəyi”nin verilməsi.</p> <p>5. Xalqbank tərəfindən bütün ticarətlər üçün “biznes və maliyyə dəstəyi” və “ilkin biznesmen kartı dəstəyi” paketlərinin tətbiqi.</p>
3.	Məşğulluq üçün həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində.	<p>1. Müəssisənin ölçüsündən asılı olmayaraq minimum əmək haqqı dəstəyinin davam etdirilməsi.</p> <p>2. Dövlət və özəl sektorlarda çevik və uzaqdan işləmə modelinin tətbiqi.</p> <p>3. Koronavirusdan zərər çəkmiş iş yerlərində ixtisarların qarşısını almaq üçün işçilər üçün qısamüddətli iş müavinətinin tətbiqi.</p> <p>4. Qısa müddətli iş müavinəti ilə fəaliyyətini ixtisar edən və ya dayandıran müəssisələrdə çalışan vətəndaşlara 3 aylıq əmək haqqı dəstəyinin göstərilməsi.</p>
4.	Ev təsərrüfatlarına maliyyə dəstəyi çərçivəsində.	<p>1. Ehtiyacı olan 2 milyon 111 min ailəyə 1000 TL nağd yardım verilməsi və bu çərçivədə 2 milyard TL paketin istifadəyə verilməsi.</p> <p>2. Gəliri 5 min lirədən az olan 6,7 milyon vətəndaşa 40 milyard lirə maddi dəstək verilməsi.</p> <p>3. Yardım tələb edən işsizlərə və 5,5 milyon ailəyə 1000 TL yardım verilməsi.</p>
5.	Bələdiyyələrə köçürülən vəsaitlər və resurslar	<p>1. Bələdiyyələrə 3 milyard TL əlavə vəsaitin verilməsi.</p> <p>2. Bələdiyyələrin borclarına görə aylıq 3 milyard TL vergi payı ödənişində 3 aylıq (aprel-may-iyun) endirim edilməməsi.</p>
6.	Digər	<p>1. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən kredit sığortasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi. Bu çərçivədə dövlət tərəfindən dəstəklənən alacaq sığortası 25 milyon lirədən 125 milyon lirəyə qaldırıldı.</p> <p>2. Xalqbank vasitəsilə 1 milyon 300 min fermerə 27 milyard TL dəstək təmin edilmişdir.</p> <p>3. Texnologiyanın inkişafı zonasında yerləşən şirkətlərdən 2 aylıq icarə haqqı yoxdur.</p>

		4. Bütün tibb işçiləri üçün ödənişlər 3 ay ərzində ən yüksək həddən həyata keçirilir. Bunun üçün 4,5 milyard TL əlavə mənbə ayrılıb.
		5. 32 min səhiyyə işçisinin işə götürülməsi.

Mənbə: bu cədvəl “Eroğlu E. 2020: p.231” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Çinin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin artım dinamikası, %-lə (2020).....	32
Cədvəl 2: 2019-2021 Aİ ölkələrinin artımı, inflyasiyası, işsizlik dərəcələri.....	36
Cədvəl 3: OECD və seçilmiş ölkələrdə sənaye istehsalında dəyişikliklər.....	37
Cədvəl 4: 2020-2021-ci illərdə müəyyən növ mal və xidmətlər üzrə ticarətin rüblük dinamikası, dövrlər üzrə % ilə dəyişmə.....	40
Cədvəl 5: Turizm, səyahət və turizmin dünya üzrə ÜDM-ə ümumi töhfəsi, real artım tempi 2016-2020.....	42
Cədvəl 6: Beynəlxalq turistlərin gəlişi, % dəyişməsi.....	43
Cədvəl 7: Beynəlxalq hüquq çərçivəsində idarəetmə və qanunun aliliyi standartlarına uyğunluq halları.....	49
Cədvəl 8: Pandemiya ilə mübarizədə görülən iqtisadi tədbirlər ölkə nümunələri ilə.....	71
Cədvəl 9: Türkiyədə pandemiya ilə mübarizədə görülən iqtisadi tədbirlər.....	75
Cədvəl 10: Keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının pandemiya ilə mübarizəyə investisiyaları həcmi və ÜDMdə payı.....	57

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Çinin 2018-2020-ci illər üçün ÜDM-in artım templəri (%).....	33
Şəkil 2: 2019-2020 ABŞ-da artım templəri.....	34
Şəkil 3: Noyabr 2019 - İyul 2020 illəri üzrə ABŞ İşsizlik Dərəcələri.....	35
Şəkil 4: Dünya mal və xidmətlərin ticarəti, 2016-2021, trilyon dollarla.....	38
Şəkil 5: 2020-ci ildə istehsal olunan malların dünya ixracında dəyişiklik, faizlə.....	39